

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота
Освітній ступінь – магістр

На тему:
«Єврейська проблематика на шпальтах газети “Киевлянин”
(1914-1915 рр.)»

Виконала: студентка 2-го року навчання

Спеціальності:

032 «Історія та археологія»

Освітньо-наукової програми «Юдаїка»

Проценко Олена Миколаївна

Науковий керівник Гірік С.І

кандидат історичних наук

Рецензент Гирич І.Б

Доктор історичних наук, старший науковий співробітник

Магістерська робота захищена

з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

« _____ » _____ 2021 р.

Київ -2021

Декларація

академічної доброчесності

студента/ студентки НаУКМА

Я, Проценко Олена Миколаївна

студент(ка) 2 року навчання факультету «Історія та археологія»

спеціальність «Юдаїка»,

адреса електронної пошти olenaprotsmail@gmail.com

- підтверджую, що написана мною кваліфікаційна/магістерська робота на тему «Єврейська проблематика на шпальтах газети “Києвлянин” (1914-1915)» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1-3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлений/ ознайомлена;
- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згоден/ згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

11. 06.2020

Дата

Підпис

Проценко О.М

Прізвище, ініціали

АНОТАЦІЯ

кваліфікаційної/магістерської роботи

Тема: "Єврейська проблематика на шпальтах газети «Киевлянин» (1914-1915 рр.)

Автор: студент(ка) 2-го р.н. освітнього ступеня – магістр, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Історія (Юдаїка)»

Науковий керівник: кандидат історичних наук С.І.Гірік

Захищена: " ____ " _____ 2019 р.

Короткий зміст роботи:

В роботі йтиме мова про висвітлення єврейської проблематики воєнного часу на сторінках газети «Киевлянин». Охарактеризовано джерельну базу дослідження, історіографію. Проаналізовано про що йшлося в даному виданні напередодні війни та в період, коли російська армія домінувала на театрі бойових дій (червень – грудень 1914 р.). Виявлено особливості репрезентації євреїв у пресі в періоди війни, коли російська імперія була вимушена поступатися територіями, а також в період відносної стабільності лінії фронту (весь 1915 рік). Досліджено фактори, які впливали на інформаційну політику «Киевлянина» та здійснено огляд реального ставлення до євреїв на війні й в тилу.

Зміст

Вступ.....	4
Розділ 1. Огляд історіографії та джерельної бази	7
1.1. Огляд історіографії	8
1.2. Джерельна база	15
Розділ II «Киевлянин» про євреїв у період найбільших військових успіхів.....	18
2.1. На порозі війни	21
2.2. Період забуття	26
2.3. Наново до антисемітизму	31
Розділ III «Киевлянин» про євреїв у періоди військових невдач та позиційної війни	35
3.1. Цензура і єврейське питання в «Киевлянині»	36
3.2 «Політика населення» в газеті і на практиці	42
3.3. «Киевлянин» про економічне шкідництво євреїв	48
3.4. Шпигуноманія на сторінках «Киевлянина»	54
3.5. «Киевлянин» і євреї-солдати	58
Висновки.....	64
Список джерел і літератури.....	67

Вступ

Газета «Киевлянин» - періодичне видання з неабияким авторитетом. Довга історія існування, державне субсидювання, значний тираж визначають її важливість для регіону. Перша Світова війна багато змінила і в газетній справі, адже тепер газети, інформаційні бюлетені ставали головними рупорами новин із передової. Люди, які раніше могли залишатися байдужими до політики, були масово втягнуті в світове протистояння. Хтось воював, хтось чекав рідних із фронту. Усі воліли знати якомога більше про війну. У часи, коли атомізоване модерними змінами суспільство згуртувалося довкола новин з фронту – починається новий виток антисемітської пропаганди. Це, за нашою гіпотезою, було послідовною інформаційною кампанією проти цієї національної меншини. Історіографія та альтернативні джерела покликані допомогти знайти мотиви цього кроку, показати, що замовчувалось газетою, а які факти викривлялись.

Газета «Киевлянин» протягом свого доволі тривалого існування встигла набути репутації антисемітського друкованого видання. Така ж слава переслідувала і В.В.Шульгіна. Для нього найвидатніша газета Південно-Західного краю стала справою життя, успадкованою від батька Д.І.Піхно, який і заклав антиєврейський дискурс в ідеологічну основу видання. Яким чином змінився «Киевлянин», ставши в епіцентр інформаційної війни своєї країни.

Цим і зумовлена *мета роботи*: проаналізувати сюжети єврейської проблематики в газеті «Киевлянин», щоб побачити як змінювалися акценти довкола єврейського питання в різні періоди війни.

Перед собою ставлю наступні *завдання*:

- Охарактеризувати джерела та історіографію з цієї теми;
- Проаналізувати сюжети про євреїв у газеті «Киевлянин» напередодні війни, а також у період найбільшого успіху російської армії (червень - грудень 1914);

- Виявити особливості єврейської проблематики в газеті «Киевлянин» у часи військових невдач російської армії (квітень – вересень 1915) та на початку позиційної війни (вересень – грудень 1915)

Об'єктом даного дослідження є єврейська проблематика на шпальтах «Киевлянина» в різні періоди війни.

Предметом дослідження – антисемітські сюжети на сторінках газети «Киевлянин» у визначених відтинках часу.

Вивчення матеріалів преси потребує системного підходу аби отримати цілісне бачення розвитку подій в численних статтях, замітках, хронікальних повідомлень. Загальнонаукові принципи аналізу і синтезу необхідні для встановлення причинно-наслідкових зв'язків, проводити паралелі між подіями, які висвітлюються в інших джерелах і знаходили лише епізодичне відтворення в самому виданні «Киевлянин». Історико-порівняльний метод дозволяє знаходити спільні і відмінні риси подій, ідей, дій.

Хронологічні рамки: нижня обумовлена днем повідомлення про вбивство ерцгерцога Франца Фердинанда (16 червня). Хоча Росія вступила у війну місяцем пізніше, з цього дня в Європі почався неспокій. Таким чином ставлення до євреїв у пресі можемо розглянути в контексті більш раннього, передвоєнного, періоду. Верхня межа більш нейтральна (грудень 1915). Війна ще продовжувалась опісля, але в цей період Росія осіла в окопах і фронт стабілізувався. Таким чином ми зможемо побачити зміну ставлення до євреїв відносно успіхів, невдач і періоду стабільності.

Стан наукової розробки: положення євреїв у Першій Світовій війні – тема, яка залишалася в тіні трагедії Другої Світової війни. Наприкінці минулого століття і в теперішній час вона актуалізувалась для науковців. Підвищеною зацікавленістю користується політика переміщення населення, воєнні погроми, інші засоби впливу на мирних мешканців захоплених регіонів. Наше дослідження відрізняється опорою на періодику, де поєднуються різноманітні елементи антисемітського бачення єврейства,

пропущеного через фільтри владного контролю. Таким чином єврейське питання вплітається в загальне обрамлення актуальних проблем того часу.

Структура роботи зумовлена її метою та завданнями. Робота містить вступ, три розділи, висновки, список джерел та літератури. У першому розділі представлені історичні дослідження, дотичні до наших завдань, а також окреслюється джерельна база. Всі подальші розділи досліджують зміни у газеті «Києвлянин» у ставленні до євреїв у різні періоди війни. Другий розділ – напередодні війни та військові успіхи на фронті. Третій розділ – поразки, невдачі та стабілізація фронту.

Розділ 1. Огляд історіографії та джерельної бази

Перша Світова війна в Російській імперії, почавшись на широкому ентузіазмі народних мас, стала точкою біфуркації, яка врешті-решт закінчилася революцією і утворенням нової держави. Політика імперії до своїх підданих-євреїв стала однією з причин усіх подальших подій. Дослідження цього періоду важливі як історія війни самої по собі, так і в історичному континуумі, де світове протистояння стало вододілом між століттями¹. Попри доленосне значення «Великої» війни для світу, вона залишалася на периферії історичного нарративу в СРСР. Велика Вітчизняна війна для радянської історіографії була важливішою для формування «радянської людини». Перемоги «Великої жовтневої соціалістичної революції» й над німецькими загарбниками у Другій Світовій контрастували з останньою війною Російської імперії². З імперіалістичним минулим канула в Лету й пам'ять про два мільйони солдатських життів, які зі зникненням царя й тієї вітчизни виявляється загинули за ніщо. Дана несправедливість врівноважується чисельними дослідженнями на Заході, для яких не було періоду «забуття». Актуалізація Першої Світової війни серед сучасних українських істориків теж неабиякий вклад у переосмислення світової трагедії.

Боротьба між імперіями й націоналістичними ідеями зіграла злий жарт зі східноєвропейським єврейством. Євреї опинилися в арміях воюючих держав, стоячи на захисті панславізму й пангерманізму, при цьому не належачи до жодної з цих ідей. Єврейське питання під час війни нікуди не поділося і антисемітські тенденції у кризовий період посилювались. Влада ставила під сумнів лояльність євреїв не лише «австро-угорських», але й «своїх». Як наслідок, єврейське населення прифронтових територій

¹ Одна із періодизацій, яка найбільш докладно викладена Е.Хобсбаумом. Його «довге» ХІХ сторіччя і «коротке» ХХ – основна ідея книги «The age of Extremes», у якій Перша Світова війна є своєрідним прологом до наступних потрясінь.

² Petrone K. The Great War In Russian Memory. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2011, P.23-24

примусово переміщали за межі театру бойових дій, де вони опинялися у ворожому середовищі, сприйняті як конкуренти на суспільні блага. Хаотичні розпорядження військових адміністрацій сприяли гуманітарній кризі, так як цивільній владі не вистачало ресурсів і, часом, повноважень аби врегулювати ситуацію на місцях. Протиборство за повноваження між цивільною та військовою владами створювало нові законодавчі колізії, які стали межувати з беззаконням. Мова йде і про взяття заручників серед місцевого населення із загрозою страти, і зміни в розпорядженнях стосовно депортації цілих громад після зайняття територій російськими військами³ й цензурування друкованих видань, листування. Така строката палітра проблем створила кластер досліджень, які в сукупності більше розкривають ту епоху для сучасників.

1.1. Огляд історіографії

Книга М. Гілберта (M. Gilbert) «The First World War: A Complete History» дає відчутти дух епохи, трагізм і велич перемог і поразок. Його дійсно зачепили ці події через рідного дядька, який все життя намагався забути пережите; через історію полку, в якому служив; через історії колег-істориків – безпосередніх учасників подій. М. Гілберт за кожної можливості особисто відвідував місця відомих битв, політично значущих місць – в Україні також. Автор здійснив огляд воєнних дій і в Європі, і на територіях дії російської армії. Оповідь про Східний фронт не вирізняється особливою деталізацією, проте можна знайти цікаві епізоди (спогади сестер милосердя, цитати австрійських і німецьких генералів із враженнями про російські війська). Про євреїв автор пише мало; єврейське питання включає в загальний наратив.⁴

³ Колізія полягала в наступному: законодавчих актів, на які спиралися при депортації було два: «Положение о полевом управлении войск в военное время» й «Правила о масностях, объявляемых на военном положении». Жоден з них не передбачав виселення цілих груп чи національностей. Індивідуальний підхід самовільно змінився на масовий, що свідчить про зловживання військових.

⁴ Гилберт М. Первая мировая война. [Електронний ресурс] / Мартин Гилберт // «Издательская Группа «Азбука-Аттикус». – 2015. – Режим доступа до ресурсу: <https://flibusta.site/b/432082/read>.

Історія пам'яті у період 1914-1941рр. досліджена монографією К. Петрон (K.Petrone) «The Great War in Russian Memory». Авторка пояснює логіку радянських дискурсів Першої Світової війни й намагається вписати їх в загальноєвропейський. Вона стверджує, що свідомість людей, орієнтована на релігійне й часом містичне сприйняття реальності не могла в один момент відкинути все пережите, тому знадобилось чимало часу й зусиль, щоб настало те саме «забуття» Великої війни. Традиції релігійного поминання загиблих, містифікація розповідей про події на полях битв побутували не лише серед простого народу, але й у пролетарській літературі початку 20-х⁵. Дана книга частково пояснює ідеологічні обмеження радянської історіографії про цей період. Православна ідеологія «Киевлянина» легко накладається на способи аналізу джерел у даній книзі.

Д. Стоун (D.R.Stone) своїй праці «The Russian Army in the Great War» аналізує військові кампанії, переміщаючись за хронологією. Окрім фактажу є посилення на спогади очевидців; автор аналізує передумови війни, вплив військових невдач на буденне життя тилу⁶.

Історіографія єврейського питання під час Першої Світової війни – це інший різновид робіт, актуальних для нашої дослідницької розвідки. Авторитетною є західна школа російських студій: Дж. Клір (J. Klier), Е. Лор (E. Lohr), П. Голквіст (P. Holquist), британець П.Гатлер (P. Gatrell). Одна з вагомих книг - «Євреї в російській армії, 1827-1914» Й. Петровського-Штерна – цінна з кількох позицій.⁷ Широкі хронологічні межі дослідження дають уявлення про еволюцію імперської політики щодо євреїв; обговорення міфів довкола євреїв в армії за допомогою аналізу статистики – крок до розуміння політичних мотивів посилення цих штампів під час війни. Бойова неспроможність євреїв, їх фізична відсталість, особистісні характеристики

⁵ К. The Great War In Russian Memory. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2011, 70-75 pp .

⁶ The Russian Army in the Great War: The Eastern Front 1914-1917, Lawrence, Kansas University Press, 2015, 359 P.

⁷ Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии: 1827-1914 / Й. Петровский-Штерн. – Москва: Новое литературное обозрение, 2003. – 556 С.

(боязливість, лінь, хитрість), ухиляння від служби, нелюбов до «Вітчизни й Царя» – основні антисемітські стереотипи в пресі, яка для більшості населення була єдиним доступним джерелом інформації. Цифри імперської статистики по євреям, у висновках Й. Петровського-Штерна, засіб суперечливий, мало об'єктивний й недосконалий, так як представлені дані не співставлялися із загальноармійськими показниками й іншими народностями.⁸ У книзі знаходимо нормативно-правові основи служби євреїв в армії, дискусії довкола розширення прав єврейського населення загалом і єврейського солдата зокрема, подробиці побуту євреїв-військовослужбовців. Окрему увагу приділяє циркуляції соціалістичних ідей в армії, залученості євреїв у революційні політичні організації⁹.

Так як попередній автор обмежився у хронологічних межах книги початком війни, своєрідним продовженням цієї теми є, опублікована у 2018 році, праця ізраїльського дослідника С. Гольдіна «Русская армия и евреи: 1914 - 1917».¹⁰ Автор ставить перед собою завдання прослідкувати як те, що сталося з євреями під час війни пояснить подальший колапс імперії. Його цікавить єврей в армії, як підлеглий свого командування і євреї-мирні мешканці, життя яких прямо залежало від військового адміністрування. Автор без прикрас показує армію, ставлення в суспільстві до військових напередодні вступу у світову конфронтацію; роз'яснює особливості облаштування і повноважень системи воєнного управління: Головного Штабу, армій, їх адміністративної вертикалі; взаємодію цивільних органів влади і військових структур. Корисними доповненнями є схеми й тексти документів, долучених в додатках. Окрема хронологія депортацій єврейського населення, на основі архівних джерел, зручне для порівняння з повідомленнями про дані факти в пресі. Вагома частина книги приділена формуванню негативного стереотипу і потуранню ворожості до євреїв, яке з

⁸ Там саме. – ст. 183-184

⁹ Там саме. – ст. 244 - 250

¹⁰ Гольдин С. Русская армия и евреи. 1914-1917 / Семен Гольдин. – Москва: Мосты культуры, 2018. С.448 .

часом стало окремим фронтом у війні. Згубність цієї війни посеред війни розуміли навіть провладні політики¹¹. Трансформація образу єврея, шпигуноманія, практики запобігання «шкідництву» євреїв окрім даної книги є темою окремих статей С. Гольдіна: «Еврей как понятие»¹², «Евреи и шпиономания в русской армии в годы первой мировой войны»¹³.

Ф.Шустер у статті «Дай мне хлеба, и я дам тебе девушку». Бедность, контрабанда, шпионаж и проституция во времена Первой мировой войне в еврейском контексте» - погляд на повсякдення звичайних людей, особливо жінок, які враз опинилися без засобів до існування. Ситуація з євреями, на думку автора, була гіршою, ніж у інших груп, так як примусові депортації погано організовувались, «смугою осілості» обмежувався ареал розселення, а також професійна зайнятість на новому місці. Часто, людям надавали кілька годин, щоб покинути територію; їхнє майно залишалося на розграбунок військам й просто недругам. Держава не справлялася з мільйонними потоками «переміщених осіб». Чисельні відозви на благодійність, звіти про допомогу малозабезпеченим, які знаходимо в «Киевлянине» створюють враження успішної гуманітарної політики. Реальність, описана зокрема в цій статті, показує, що не все було так добре.¹⁴

Соціально-економічному становищу біженців присвячена монографія української історикині Л. Жванко. «Біженці Першої світової війни: український вимір (1914 – 1918 рр.)». Нас цікавить перший розділ книги. Там знаходимо статистику «переміщених осіб», їх соціоетнічну приналежність, вік та стать на початку війни, ще за існуючої Російської імперії. Становище

¹¹ Там саме. – С. 371

¹² Гольдин С. Еврей как понятие в истории имперской России / С. Гольдин // “Понятия о России”: к исторической семантике имперского периода. Т. 2. – М.:Новое литературное обозрение, 2012. – С. 340–391.

¹³ Гольдин С. Евреи и шпиономания в русской армии в годы первой мировой войны [Электронный ресурс] / Семен Гольдин. – 2007. – Режим доступа до ресурсу: <https://lechaim.ru/ARHIV/179/goldin.htm>.

¹⁴ Франк М. Ш. Дай мне хлеба, и я дам тебе девушку / Шустер Франк М. // Мировой кризис 1914-1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства / Шустер Франк М.. – Москва: РОССПЭН, 2005. С. 10–29.

євреїв тут - частина загальної проблеми.¹⁵ Прицільно орієнтованим на дану тематику є дослідження Л. Білоус «Депортації єврейського населення на території Російської імперії під час Першої Світової війни»¹⁶. Вона розмежовує поняття «біженці» й «виселенці»¹⁷; оспорує аргумент, що політика переселення – необхідність, зумовлена війною. Це скоріше окрема національна кампанія проти іноземців¹⁸ або носіїв чужих ідентичностей - скомпрометованих війною німців чи невинуватих чужинців євреїв. Її пізніше запозичать і «білі», і «червоні», щоб враз зробити населення регіонів більш гомогенним.¹⁹

«Мобілізація етнічної приналежності» за допомогою засобів пропаганди, масових молебнів, демонстрацій сприяли «іншуванню» за національною та релігійною приналежністю. Від початку війни кількість звернень на зміну німецьких та єврейських прізвищ зростає в рази. Це сигнал, що свідчить про тривогу, страх. Це все в статті американського історика Ю. Аврутіна.²⁰ Показовими є зміна кількості рекламних оголошень з єврейськими та німецькими прізвищами у періоди військового успіху та поразок. Історик дає тезу, що навіть навернення у православ'я не гарантувало прихильності та позитивної інтеграції в суспільство. Все-одно лишався юридичний маркер – «вихрест із євреїв»²¹.

¹⁵ Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914 – 1918 рр.): монографія / Л. М. Жванко. – Х: Апостроф, 2012. – 568 С.

¹⁶ Білоус Л. В. Депортації єврейського населення на території Російської імперії під час Першої світової війни [Електронний ресурс] / Л. В. Білоус – Режим доступу до ресурсу: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2011/2/6.pdf>. 15 С.

¹⁷ Там саме. – С. 66

¹⁸ Там саме. – С. 68-69

¹⁹ Там саме. – С.78

²⁰ Аврутин Ю. Крещенные евреи, этнический конфликт и политика повседневной жизни в России во время Первой мировой войны / Ю. Аврутин // Мировой кризис 1914-1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства. Москва. 2005. – С. 101

²¹ Там саме. – С.118

Історіографія євреїв у війні може бути найрізноманітнішою. Виразною є стаття Б. Колоницького з джерельною базою у вигляді пліток та судових справ, ґрунтованих на них²².

Дж. Клієр у статті «Казаци и погромы. Чем отличались «военные» погромы?» займає радикальну позицію і навіть критикує Й. Петровського-Штерна за поміркованість у поглядах на антисемітизм в російській армії. Він стверджує, що не прагматики Військового міністерства керували ходом війни, і не цивільна влада. Найбільшим джерелом злочинів було просякнуте антисемітизмом військове командування. Їм делегували повноваження на місцях; насамперед – Ставці, потім головнокомандувачам фронтами, командувачам арміями, корпусами, комендантам фортець і т.д («Положением о полевом управлении» від 16 липня 1914 року). Антисемітизму Великого Князя Миколи Миколайовича, начальника штаба генерала М. Янушкевича присвячена окрема увага від науковців²³. Дж.Клієр теж покладає найбільшу відповідальність за воєнні погроми на Ставку, звинувачуючи їх в юдофобії. Цим, у статті, і відрізняється модель «типового» погрому – тепер виконавці не знеособлені «чорносотенці», а люди на службі у Імператора.²⁴

Свідком реальної ситуації на зайнятих російськими військами території став С.Ан-ський. «The Enemy At His Pleasure» - це зібрані і упорядковані нотатки і щоденники під час подорожі через «межу осілості». Він ділиться побаченим у зруйнованих містах Галичини, подробицями погромів, діалогами з простими людьми й представниками влади на театрі бойових дій і в тилу. Як євреї, він підмічає деталі, які для багатьох залишилися б

²² Колоницкий Б. Евреи и антисемитизм в делах по оскорблению членов российского императорского дома (1914-1916) / Б. Колоницкий // Мировой кризис 1914-1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства / Б. Колоницкий. – Москва: РОССПЭН, 2005. – С. 72–84.

²³ С. Гольдін у книзі «Русская армия и евреи» (ст.125) у твердженнях про антисемітизм верховного командування армією посилається на таких авторів: Яхонтов А.Н Тяжелые дни.с.42;Еврейская старина.1918.№10.с.212;Львов-Рогачевский В. Гонители еврейского народа.М.,1917.С.93

²⁴ Клиер Д. Казаки и погромы. Чем отличались "военные" погромы? / Дж. Клиер // Мировой кризис 1914-1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства / Дж. Клиер. – Москва: РОССПЭН, 2005. – С. 47–70.

непоміченими. До того ж, він має можливість чути правду від самих євреїв і їх кліру.²⁵

Різноманіття досліджень про євреїв у Першій Світовій війні вражає. Здається, що немає шпаринки, в яку ще не заглянули історики. Однак не все так просто із дослідженням преси. Газета «Киевлянин», незважаючи на свою доступність, найчастіше - додаткове джерело інформації. Довгий хронометраж випусків дозволяє подивитися на думку тогочасної урядової преси на багато подій суспільного і політичного життя. Проте українським історикам цікавіша преса вже опісля Лютневої революції, коли конкуренція ідей стала запеклішою і друковані видання стали поширювати ідеї в маси²⁶. Імперські періодичні видання завжди потрібно вивчати з поправкою на можливу цензуру. Детальніше із цим явищем знайомимось у фундаментальній праці Д. Ельяшевича – «Правительственная политика и еврейская печать в России 1797-1917». Окремий розділ присвячений воєнному часу, у який посилювався контроль не лише за єврейським друком, але й за усім публічним словом, особистою думкою людей. Це означало, що цензура стала політичною²⁷. Таким чином, припустимо, що будь-який текст, що побачив світ у «Киевлянині» - вивірене послання від авторів і цензорів.

Біографія і особисте ставлення до єврейського питання Василя Шульгіна, натхненника й головного редактора «Киевлянина», добре вивчені істориками. Він і сам залишив по собі багато написаного, що сповна дає уявлення про кожен аспект його політичної кар'єри та роботи у виданні. В. Хітерер (V. Khiterer) підсумовує написане самим письменником і про нього. Позицію газети щодо євреїв під керівництвом сімейства Шульгіних-Піхно

²⁵ Ansky S. The Enemy At His Pleasure / Ansky. – New York: Henry Holt and Company, 2004. – 328 p. – (First Owl Books Edition).

²⁶ Г. Рудий, Ж.Його, А. Животко досліджують пресу, але пізнішого періоду, аніж необхідно для нашої роботи.

²⁷ Эльяшевич Д. А. Правительственная политика и еврейская печать в России, 1797-1917: очерки русской цензуры / Д. А. Эльяшевич. – С-Петербург, Иерусалим: Мосты культуры, Гешарим, 1999. – 489 С.

вона, посилаючись на свого вчителя Дж.Клієра, характеризує в палітрі від «оптимістичної юдофільії» до «цинічної юдофобії»²⁸.

1.2. Джерельна база

Основним джерелом для даної роботи є газета «Киевлянин» (червень 1914-грудень 1915). Видання в повному обсязі доступне в газетному фонді Національної бібліотеки ім. Вернадського.

У покажчику періодичних видань Києва за період 1835-1917 «Киевлянин» типологізують як універсальну та громадсько-політичну газету²⁹. На своїх шпальтах «Киевлянин» стояв на захисті тези, яка від липня 1864 залишалася незмінною і майже перетворилася в кредо видання: «Этот край русский, русский, русский». Ніколи не приховувався факт урядового субсидіювання, відтак кожен випуск вже був справою державною. Окрім авторських матеріалів тут розміщували уривки законодавчих актів, звернення імператора, урядові розпрядження, повідомлення від міської влади. Часто передруковувались публікації столичних газет.

Націоналістичне спрямування редакторської політики відкривало дискусію щодо неросійського населення Південно-Західного краю. «Киевлянин» в різні періоди часу коливався в своїй позиції в «єврейському питанні» (хоча градус боротьби з «мазепинцями» ніколи не зменшувався). Традиційним прикладом, про який найчастіше згадують більшість дослідників мемуарів В. Шульгіна та публікацій газети – справа Бейліса. Ряд статей, присвячених їй, критикували порядок слідства та процесуальні порушення судочинства. Якщо абстрагуватися від сприйняття газети, як антиєврейського інформаційного органу, а В. Шульгіна, як людини, що

²⁸ Khiterer V. Vasilii Shul'gin and the Jewish Question: an Assessment of Shul'gin's Anti-Semitism [Електронний ресурс] / Khiterer // On the Jewish Street. – 2001. – Режим доступу до ресурсу:

https://www.academia.edu/10152567/VASILII_SHUL_GIN_AND_THE_JEWISH_QUESTION_AN_ASSESSMENT_OF_SHUL_GIN_S_ANTI-SEMITISM

²⁹ Періодичні видання Києва (1835-1917): покажчик. А.Волобуєва, Н. Сидоренко, О. Сидоренко, О. Школьна . Київ. «Темпора» 2011 (том I), С.19.

сприяла поширенню антисемітських публікацій, а ще краще – вдатися до аналізу чорносотенних памфлетів, інформаційних листів і т.п. , то позиція «Києвлянина» видається не настільки радикальною.

Мемуари і щоденники В. Шульгіна³⁰ частково прояснюють його відносини з єврейською меншиною, але їхній аналіз не стояв на меті даної роботи. Зазначу , що навіть побіжне знайомство з його творчістю справляє загалом позитивне враження освіченої людини свого часу. Лише на погляди у відношенні до неросіян ним керувало не лише раціональне світоспоглядання, але й емоційна, ірраціональна складова (про це він відверто пише у творі «Что нам в них не нравится?»). Дана брошура написана у іронічному, блюзнірському характері, як відповідь на заклик С. Литовцева чесно поговорити про наболіле. Монархіст В. Шульгін заявляє, що він є переконаним антисемітом³¹ - не расовим (таких він зневажав), а політичним (через революційну діяльність євреїв праворадикал мусив поневірятися в еміграції, назавжди втративши Батьківщину, одягнуту в більшовитські прапори).

По іншу сторону єврейського питання стояв Ш. Раппопорт, думка якого теж знайшла відображення в друкованому слові. Щоденники С.Анського повні подробиць подій тих днів. Частина з них увійшла до книги «The Enemy At His Pleasure», частина залишається неопублікованою. Переписки й записи про повсякдення 1915 року (1 січня – 7 березня, 10-29 жовтня) взяті з фонду 2583 Російського Державного Архіву літератури і мистецтва³². Щоденники 1 січня - 8 березня 1915 ; 9 вересня - 10 жовтня 1915 – там само³³ . Дане комплементарне джерело до нашої роботи використовуємо як можливість побачити війну зсередини: відчуття війни сучасником, якому була небайдужою доля єврейства. Побачене ним і почуте – ресурс перевірки реальності, представленою газетою «Києвлянин».

³⁰ Шульгин В. Годы. Дни. 1920 год / В. Шульгин. – Москва: Новости, 1979. – 811 с.

³¹ Шульгин В. Что нам в них не нравится? [Електронний ресурс] / В. Шульгин. – 1928. – Режим доступу до ресурсу: <http://booksonline.com.ua/view.php?book=143108>.

³² РДАЛМ. Ф.2583. Оп.1.Од.зб.4. Арк.1-22

³³ РДАЛМ. Ф.2583.Оп.1.Од.зб.5.Арк.23-43

Інше друковане джерело для порівняльного аналізу ми знаходимо в Відділі фонду юдаїки Національної бібліотеки України ім. Вернадського. «Военная цензура и еврейский вопрос»³⁴. Автор описує факти втручання цензури, наводить приклади штрафів; відкрито звинувачує в антисемітизмі, наклепі, перешкоджанні преси повідомляти думку, відмінну від загальноприйнятої. Автор тексту заявляє, що воєнна цензура не виконувала своїх прямих обов'язків – захисту честі, гідності й моральної єдності армії³⁵. Замість цього відбувалося цькування частини суспільства, яке можна сміливо назвати інформаційною кампанією проти євреїв. Поруч із непоміченими закликами до погромів, викресленими з переліку представлених до нагород євреїв практика цензури знає факти і прямої вимоги про друк неправдивої інформації - йдеться у тексті.³⁶

Збірка документів «Велика війна 1914-1918рр. і Україна», оформлена О.Реєнтом – ще один потужний інструмент дослідження подій тих часів від першоджерел. Листування, розпорядження, накази, певні нормативно-правові документи, зібрані в цій книзі дозволяють побачити навіть сторону війни під грифом «цілком таємно»³⁷.

Обрана джерельна база є достатньою аби провести комплексне дослідження газети «Киевлянин» як такої, що не зовсім об'єктивно подавала реальність тих днів. Зіставлення зі свідченнями очевидців, окреслення проблематики довкола воєнної цензури, доводи авторитетних істориків дозволять зробити висновки чи є гіпотеза вірною.

³⁴ Военная цензура и еврейский вопрос. [Пг.,1916]. – 50 с. (так позначає цей документ Д.Ельяшевич)

³⁵ Там саме. – ст. 10

³⁶ Там саме. – ст. 14

³⁷ Реєнт О. Велика війна 1914-1918рр. і Україна / О. Реєнт. – Київ: "Кліо", 2015. – 800 С.

Розділ II

«Киевлянин» про євреїв у період найбільших військових успіхів

Єврейське питання не є проблемою питома Російської імперії. Дана проблема була успадкована разом із територією Польсько-Литовської держави, багатоманітність етносів на якій потребувало відповідних заходів імперської адміністрації для подальшого успішного врядування³⁸. Положення євреїв після встановлення територіальних обмежень на пересування та поселення ускладнювалася тим, що вони були меншістю в середині меншості в національному вимірі. Тому тиск, здійснюваний на них, мав подвійний характер – і від «великоросів», і від «малоросів – українців». І перші, і другі мали великий перелік упереджень та культурно-релігійних міфів, які на початку ХХ століття посилювалися політикою державного антисемітизму і спричиняли протидію зі сторони єврейської меншини. Протидією можна вважати й асиміляцію, як спосіб набуття нової ідентичності, і еміграцію, і Сіонізм, і провадження боротьби за рівні права в чинній політичній системі, і революційний поступ. Однозначно одне – єврейське питання на початку ХХ століття було так само животрепетне для обох сторін, як і в попередні відтинки часу.

Перша Світова внесла свої корективи в ці багатотисячолітні взаємини, оголивши найболучіші з проблем. Єврейське питання, замість політичної волі на своє вирішення, отримало новий виток державного антисемітизму. Основним суб`єктом формування негативного образу єврейства в цей час було вище військове командування, яке з початком війни набуло чималих повноважень. Для кастового офіцерства антисемітизм був своєрідною традицією. Їхні довоєнні антисемітські фобії доповнювалися реаліями театру воєнних дій, де місцеве єврейське населення не завжди прихильно ставилося до завойовників. Інший чинник підтримки негативного образу – використання ресурсів держави для забезпечення лояльності різноманітних

³⁸ Клиер Д. Россия собирает своих евреев / Дж Клиер., 2000. – 352 С.

груп населення.³⁹ Заходи «політики населення» під час війни щодо євреїв не були винайдені притьма. «Народи» перетворилися на об'єкти дослідження і перетворилися на «населення» ще з середини ХІХст. А воєнна статистика стала окремою галуззю державного провадження ще до початку ХХ ст..⁴⁰ Тут не обмежувалися сухими статистичними даними; їх доповнювали наукові доробки з ухилом в етнографію та географію. Погляд за кордон у пошуках територій для розширень меж імперії поєднувався із потребою вирішення нагальних питань із вже колонізованими народами. Таким чином завдання воєнної статистики стосувалося не лише опису проблеми, але й прикладних механізмів державного втручання. Вишкіл Академії Генерального штабу передбачав викладання цієї дисципліни для підготовки майбутніх військових або цивільних чиновників. Перед ними ставилось конкретне завдання підтримки благонадійності населення, а для цього населення мало бути максимально гомогенним. Тотальна війна стала тлом, на якому прийоми «політики населення» стали беззастережно застосовуватись в масовому порядку.⁴¹

С. Гольдін проводить паралель між воєначальниками й елітою загалом (зокрема «Всероссийським Национальным Союзом»). На його думку, перелічені причини посилення антиєврейських настроїв не були унікальними для вищого командування. Військових і цивільних державних діячів об'єднувала спільна насторога перед єврейством зі специфічною риторикою, яка навряд чи мала позитивний потенціал. У російських військово-політичних еліт викликала протест сама «інакшість» євреїв. Їхня нездатність розчинитися в своєму середовищі, їхня вправність в економічній діяльності,

³⁹ «Політика населення» - результат розвитку воєнної статистики. Вже в 1909р. наявне наступне визначення цього терміну: «наука, которая занимается решением задач, вытекающих для общественной жизни из статистических фактов и их закономерностей, и в особенности относящихся к к задачам государственного вмешательства в эту область» (Холквист П. Тотальная мобилизация и политика населения: российская катастрофа (1914-1921) в европейском контексте. – С..84. (Цит. за: «Население» // Большая энциклопедия Южакова. СПб., 1909.)

⁴⁰ Холквист П. Тотальная мобилизация и политика населения: российская катастрофа (1914-1921) в европейском контексте. – С.85.

⁴¹ Там само. – С.. 85, 88.

вміння тримати на зв'язку весь світ – не вичерпний перелік підстав для посиленого контролю над цією частиною суспільства.⁴² Д. Коцюбинський ламає уявлення про ВНС як про монолітну, глибоко ідеологізовану політичну силу. Тяжіння до охорони консервативного устрою, на його думку, зробило російських націоналістів гіпертрофовано емоційними в єврейському питанні. Раціональні міркування здавали позиції перед абсурдними теоріями й упередженнями більшості. З часом в рядах партійно-політичного об'єднання визріло помірковане крило із ініціативами послаблення обмежень для євреїв.⁴³

А. Савенко, В. Шульгін, будучи публіцистами в газеті «Киевлянин», мали членство згаданої організації (ВНС), а також «Киевского клуба русских националистов». Окрім статей авторів, на сторінках періодичного видання друкували анонси лекцій та звіти зустрічей цих монархічних організацій. Беззаперечно, що вони говорили від імені значної частини еліти, однак незалежність позиції колективу газети викликає сумніви. Відомі випадки з минулого, коли газета різко змінювала курс на філосемітський. Причиною цього, припускає В. Хітерер, були фінансове донорство Л.Бродського в інтересах Д. Піхна.⁴⁴ Коливання риторики на сторінках видання у перший період війни свідчить про наявність факторів, які уможливлювали нетривалу відлигу у ставленні до євреїв.

⁴² Гольдин С. Русское командование и евреи во время Первой мировой войны: причины формирования негативного стереотипа / С. Гольдин.. – 3 С.

⁴³ Коцюбинский Д. Русский национализм в начале XX века: рождение и гибель идеологии Всероссийского национального союза / Д. Коцюбинский. – Москва, 2001., С.263-279
Мова йде про «Фракцию прогрессивных националистов» (ФПН). Бажання пом'якшення антиєврейського законодавства мало виключно утилітарну мету; хотіли виправити хиби воєнного періоду (до літа 1915р.)

⁴⁴ Khiterer V. Vasilii Shul`gin and the Jewish Question: an Assessment of Shul`gin`s Anti-Semitism/ On the Jewish Street. – 2001. – 4 P.

2.1. На порозі війни

Сюжети в газеті «Киевлянин», в яких фігурують євреї або просто йдеться про них, віддзеркалюють ті настрої, які панували в загальноімперському дискурсі. Це разюче помітно напередодні війни та одразу на початку. У газетах від 16 червня (перше повідомлення про Сараєвський інцидент) і до 18 липня (оголошення мобілізації) єврейська тема зустрічається настільки рясно і різнопланово, що доводиться відділяти більш суттєві матеріали від другорядних. З часу як Росія усвідомила, що війна неминуха, ситуація раптово змінилася. Складається враження, що про євреїв забули. Спершу видається, що війна затьмарила всі інші проблеми; однак пізніше умисел пояснюється прагненням демонстрації внутрішньої єдності імперії та всього світу проти спільного ворога. Про це безпосередньо віщає А. Савенко: «Теперь все это (міжпартійні конфлікти) как рукой смело. Все были братья. И воистину здесь не было «ни эллина, ни иудея»». ⁴⁵ Цей самий автор пише: «Теперь нет надобности разбирать, каждую газету можна давать народу и армии: тепер все газеты делают одно и тоже патриотическое дело, все являются выразителями воодушевляющих страну чувств, все несут воинам выражение пламенной братской любви». ⁴⁶

А ще в червні сторінки майоріли висловами на кшталт «Мошко-Берковский стиль еврейско-уездной архитектуры»⁴⁷, «плохо-грамотный еврей»⁴⁸, «Бейлис и убийца»⁴⁹. У більш серйозних статтях йдеться про: «исключительно расовый эгоизм»⁵⁰, «кадетско-еврейский лагерь»⁵¹,

⁴⁵ А.Савенко.Мысли и впечатления.Киевлянин.1914. №212.С. 3

⁴⁶ А.Савенко.Мысли и впечатления.Киевлянин.1914.№251.С. 3

⁴⁷ Возрождающаяся старина.Киевлянин.1914. №163. У цій статті про реставрацію пам'яток Острога неоковирність місцевих будівель - результат засилля євреями, які не можуть побувати чогось вартого уваги.

⁴⁸Киевлянин.1914. №164

⁴⁹ Из зала суда.Киевлянин.1914. №178 У газеті викладено суть сусідського конфлікту Катерини Партакевич до Хаїма Гольденберга. Вона назвала його «Бейлисом» и «убийцей». Він її: «Чеберячкой и сволочью» і погрожував побити. Позов задовільнили на користь позивачки. Вирок 25 рублів і ув'язнення на 7 днів.

⁵⁰Киевлянин.1914.№172 .С.1.

«кровавый навет на правительство»⁵². До війни повсякденне життя, крадіжки, інші злочини, пожежі, нещасні випадки, спроби суїциду займали досить велику площу газети. Замітки з такою інформацією розміщували у рубриках: «Местные известия», «Судебная хроника», «Смесь», «Разные известия», «По краю». Короткі повідомлення про злочини, постраждалих, самогубць у щоденній газеті – відбірний матеріал для аналізу, так як автор має стисло викласти подію у потрібному фокусі. Обмежена кількість тексту не дає змоги згладити чи обширно пояснити свою думку, ставлення до події чи її учасників. Кримінальні зведення, по-перше, часто містили повне ім'я злочинця/ приналежність до соціальної верстви/рід зайнятості; у випадку з євреями нерідко прямо вказувалась національність. Однак національний фактор у резонансному вбивстві цілої сім'ї у Білій Церкві оминається. У повідомленнях йдеться: «Местный богач-коммерсант» й називаються імена.⁵³ Випадки за участі євреїв морально інтерпретувались. До прикладу замітка про донос двох євреїв на Мордко Городецького, який торгував без відповідного дозволу, зводиться до висновку, що у «них» (євреїв) здати одновірця – це нормальна практика.⁵⁴ Для російського обивателя такі висновки підкріплювали раніше посяяні упередження - єврей продажний і шукає вигоди. Цей спосіб «іншування» спрощував загальну картину світу, де єврей в міру своїх людських і морально-ділових якостей залишався особою вельми підозрілою. Яскравий приклад «невиправності» євреїв у замітці про затримання хипесниці на прізвище Ямпольська (охрещена єврейка). Слідство вилучило переписку з чоловіком на їдиш, де вона називала себе «Хасю»⁵⁵.

⁵¹ У Державній Думі кадети були симпатиками євреїв і часто сприяли перегляду законодавства на їх користь. А.Савенко.*Киевлянин*.1914.№177.С..2.

⁵² *Киевлянин*.1914.№181.2 липня.С.1. Стаття оспорує розповсюджену думку, що винним у єврейському погромі 1905 року «было правительство и те, кто поддерживает правительство». На думку автора це спрощення причин погрому. І далі автор каже, що євреї, розповсюдивши наклеп на уряд, отримали натомість «еврейский навет» (очевидно відсилаючи до справи Бейліса).

⁵³ Убивство семи в Белой Церкви.*Киевлянин*.1914.№182

Подробности убивства в Белой Церкви.*Киевлянин*.1914.№183

⁵⁴ Этика евреев-торговцев. *Киевлянин*.1914.№163

⁵⁵ Хипесная квартира.*Киевлянин*.1914. №168.С.4.

Таким чином сюжет про те, що «колишніх євреїв не буває» оживає у кримінальному оглядачі. Історія Рози Роземблом – акушерки, звинуваченої у «витравлюванні плоду» теж актуалізує питання довіри до професіоналізму євреїв.⁵⁶ Підсумовуючи відомості про євреїв, які можна почерпнути із коротких заміток, отримуємо повторювані сюжети про євреїв, причетних до криміналу в якості метких злочинців (найчастіше крадіїв) або в результаті неблагонадійної професійної діяльності.

У розлогіх статтях на порозі війни єврейське питання звучить по-різному: є автори, що просто ретранслюють антисемітські штампи, є статті зі спробами об'єктивного погляду на життя євреїв у імперії. Одна з таких оспорує сенатські укази, які дуже часто змінюють. Таким чином євреїв то заселяють в певні райони, то примушують поїхати геть. То дозволяють певні види діяльності, то враз позбавляють заробітку. І все це однаково забезпечується рішеннями Сенату. Автор обурений цим і просить припинити сенатське свавілля. Окрім про-єврейського лейтмотиву, збентежений читач знаходить в цій статті наступне:

...само єврейство **образом свого поведіння**, своєю **обособленностью** от общенародных интересов и исключительно **расовым** эгоизмом заставило коренное население империи стремиться к ограждению своих законных интересов от **тайных и явных захватов** еврейства.⁵⁷

У невеличкій цитаті зібрано кілька моментів: а) Поведінка євреїв. Фраза загальна, з негативним підтекстом. Обрамлення («фреймінг») висловленню читач міг зробити будь-який, опираючись на власних антисемітських стереотипах; б) Обособленість єврейства обговорюється протягом століть. Спочатку уособленням відокремленості був кагал.⁵⁸ Після його відміни, а також чисельних заходів для асиміляції єврейства – дана соціально-релігійна характеристика не зникла. Єврей залишався найбільш видимим «чужим», який зазіхав на здоров'я та процвітання імперської

⁵⁶ Задержанная акушерка. *Киевлянин*. 1914. №182. С.3.

⁵⁷ Н.Погодин. Сенатские указы. *Киевлянин*. 1914. №172. С.1.

⁵⁸ Гольдин С. Еврей как понятие в истории имперской России / С. Гольдин // «Понятия о России»: к исторической семантике имперского периода. Т. 2. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 359

нації⁵⁹; в) Означення «расовий» стосовно єврейства – наслідок модерних змін, де релігія поступалася своїм виключним правом визначати хто є хто. Євреї освоїли метод переходу в православ'я для покращення можливостей для освіти та кар'єри, однак походження все-одно мало відгомін – ставилася під сумнів сама здатність єврея бути лояльним до російської влади. С. Гольдін так означає дану проблематику: «Місце антиюдаїзму зайняв антисемітизм як суміш «релігійного й расового детермінізму». Расовий підхід до єврейства був новомодним винайденням, до розгляду якого ми будемо час від часу повертатися.⁶⁰ г) «Таємні і явні захвати» стосуються соціально-економічного місця єврейства. Як і у «Справі 25 адвокатів», ця стаття наштовхує на думку, що публічний захист єврейства навіть у найменшій формі викликав дискомфорт у системи. Саме тому в іншому тексті М. Погодін наголошує, що підіймає дану тему лише як приклад, і не збирається радіти поступкам євреям як це робить прогресивний друк⁶¹.

У пресі до сих пір фігурує прізвище Бейліса. «Справа 25 адвокатів» продовжувала висвітлюватись у «Киевлянині».⁶² О. Керенський у мемуарах згадує свою участь у підписанні резолюції проти зловживань судовою системою. Його вразила реакція лідера правих сил, В. Шульгіна, і рішучість у протистоянні з судовою бюрократією.⁶³ На порозі світової війни урядова анти-єврейська акція остаточно показала світові плоди імперської політики Росії щодо євреїв. «Киевлянин», як провладний орган друку, мусив

⁵⁹ Avrutin E. *Russian Categories and the Politics of Jewish Difference in Late Imperial Russia* [Електронний ресурс] / Avrutin – Режим доступу до ресурсу: <https://www.questia.com/library/journal/1G1-163802657/racial-categories-and-the-politics-of-jewish-difference>.

⁶⁰ Гольдин С. Еврей как понятие в истории имперской России / С. Гольдин // «Понятия о России»: к исторической семантике имперского периода. Т. 2. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 355, 367

⁶¹ Н. Погодін. Сенатские указы. *Киевлянин*. 1914. №173. С.1.

⁶² Приговор в окончательной форме суда по делу Санкт-Петербургских адвокатов. *Киевлянин*. 1914. №166. С.1.; Апелляционная жалоба по делу Адвокатов. *Киевлянин*. 1914. №178.

⁶³ Керенский А. Ф. Россия на историческом повороте / А. Ф. Керенский – Санкт-Петербург: Terra, 1996. – С. 50–51

виправляти шкоду, завдану зовнішньополітичному престижу Росії.⁶⁴ У пресі починається системне й наполегливе спростування. Крізь призму цієї справи варто дивитись на такі статті як «Кому верит Европа: России или евреям?». А. Савенко намагається сформулювати громадську думку в ключі: не ми єдині не любимо євреїв. Уявна дискусія відбувається з партійними опонентами – кадетами, які б'ють на сполох, що негативні коливання на світовій біржі – наслідки нещодавніх обмежень євреїв в промисловій діяльності. Також вони побоюються відмови в кредиті від європейських партнерів з цієї ж причини. Думка автора протилежна. Усі існуючі обмеження необхідні аби російська земля не перейшла в руки євреїв. Європа надає довіру не тому що вірить євреям, а тому що вірить Великій Росії і її народу. Капітал мало цікавиться політикою, йому потрібні гарантії сильної влади. Пафосний дух статті завершується роздумом: «Но кто-же в мире доверяет евреям? Если Россия имеет в Европе неограниченный кредит, то это потому что евреи у нас еще не захватили командующего положения ».⁶⁵ Еліта, вочевидь, вважала перспективу здобуття євреями рівноправ'я колапсом імперії.

Проаналізований матеріал дисонує з текстом, у якому думка євреїв на Заході все ж має значення. Петербуржець ділиться враженнями від спілкування з гостями з Англії. Пасаж тексту про те, як погано все-таки російську імперію знають у Європі супроводжувався вставкою про євреїв. «Міфи» в головах англійців про «столипінські галстуки» й єврейські погроми, на його думку, поширюють озлоблені євреї-соціалісти. Вони приносять найбільшу шкоду, поширюючи «небилиці». «...Девяносто процентов евреев в Лондоне – выходцы из России; эти осведомители красок не жалели. Время зря не тратили, систематически обманывали королевство, портили отношения обеих великих наций».⁶⁶ По-суті, емігранти, за текстом джерела, зводять наклеп на Росію. Ідентичний висновок у статті про погром 1905р. Відповідальність перекладається на всі сторони конфлікту. Підозра

⁶⁵ А.Савенко.Кому верит Европа – России или евреям? *Киевлянин*.1914.№177.С.1.

⁶⁶ Петербургские отклики.Прощальный привет. *Киевлянин*.1914.№176.С.1.

влади пособництву погромникам – уділ лише обмежених людей, які не розуміють складності феномену погромів.⁶⁷ Сучасні дослідження стверджують зворотне: козаки залучались в пізноімперський період до приборкання натовпу. Замість захисту постраждалого єврейського населення, вони воліли «потопити революцію в єврейській крові».⁶⁸ На Заході козак із шашкою був уособленням погромних реалій російської імперії.

Повістка дня в єврейському питанні у розлогіх статтях напередодні війни була гарячою. На сторінках газети ще лишався відгомін по «Справі Бейліса» у вигляді судових розглядів. Це своєрідна профілактика проти бажаючих стати на захист євреїв. Елементи образу єврея суперечливі. Для обивателя «єврей» – це і капіталіст-магнат і криміналізована єврейська босота; це і відсталий «іноходець» і експлуататор, готовий до експансії. Подібні протиріччя скоріше правило аніж виняток.

2.2. Період забуття

17 липня на сторінках газети з'явилося повідомлення про мобілізацію. Це означало, що війна ставала неминучою. Інформаційний простір деформується під потреби війни. Все більше статей аналізують поточний стан справ у Європі. Оглядачі все ще називають цю війну «європейською» і прогнозують швидку перемогу над німецько-австрійським альянсом. Газета віддзеркалює мілітаризацію міського простору і суспільства. О.Бетлій у статті «Київ – город проблемных идентичностей» описує процес видозміни міста.⁶⁹ Місто було приведено до руху. Тисячі призовників вирушили на пункти збору; благодійні організації закликали долучатися до організації допомоги сім'ям нижніх чинів. Зусиллями добровольців організовувались госпіталі, поповнювались запаси одягу, білизни, одягу для майбутніх потреб

⁶⁷ *Киевлянин*. 1914. №181. 3 липня.

⁶⁸ Клиер Д. Казаки и погромы. Чем отличались "военные" погромы? / Дж. Клиер // Мировой кризис 1914-1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства / Дж. Клиер. – Москва: РОССПЭН, 2005. – С. 49.

⁶⁹ Киев – город проблемных идентичностей // Город империи в годы войн и революций, 1914-1921 / Под редакцией А. Миллера и Д. Черного. - Спб.: Нестор, 2017. - С. 279

тилу. Адміністрація генерал-губернаторства діяла на випередження аби уникнути зриву мобілізації: заборонявся продаж алкоголю. Сухий закон особливо стосувався військових (обмеження накладалося не лише на продовольчі лавки й питні заклади, але й продажу мікстур й спиртових настоянок у аптеках). Санкції передбачались і за купівлю з рук військових предметів (зокрема зброї).⁷⁰ Іншим розпорядженням Д.Трепова власники орендованого житла, а також гостинних дворів зобов'язувались повідомляти про перебування ворожих підданих. Заклики такого характеру показували нову соціальну реальність, у якій існує ворог і його інтереси.

20 липня 1914р. починає діяти «Временное положение о военной цензуре». На театрі бойових дій вводиться повне цензурування, в тилу – часткове. Однак за свідченнями автора записки «Военная цензура и еврейский вопрос» органи друку воліли убезпечити себе від штрафів, тому надавали навіть статті і замітки, які віддалено мали відношення до воєнних подій. Органи воєнної цензури стали розглядати готовність преси до контролю не як добровільне співробітництво, а як обов'язкову повинність. З часом навіть невинні публікації отримували цензурні правки. У цьому ж джерелі знаходимо інформацію про спеціальні інструкції, які надходили в редакції періодичних видань. Згідно тексту: «Запрещается помещать статьи, имеющие тенденциозный характер натравливания на евреев, инородцев и даже на подданных воюющих с Россией держав». В іншому пункті значилась вимога не висвітлювати односторонньо подвиги євреїв». ⁷¹ Д. Ельяшевич намагався розшукати оригінал згаданої інструкції, одна безуспішно. Проте він довіряє джерелу, так як постанови воєнних цензорів на місцях (наприклад у Петрограді від 25 листопада 1914 містять схожі положення)⁷². С. Гольдін теж довіряє джерелу і погоджується, що наявність такої інструкції мала обмежений строк дії і не мала суттєвого впливу.

⁷⁰ Розпорядження генерал-губернатора Трепова. *Киевлянин*. 1914. №218. 9 серпня.

⁷¹ Военная цензура и еврейский вопрос. [Пг., 1916]. – 2-3 с.

⁷² Эльяшевич Д. А. Правительственная политика и еврейская печать в России, 1797-1917: очерки русской цензуры / Д. А. Эльяшевич. – С-Петербург, Иерусалим: Мосты культуры, Гешарим, 1999. – ст.707

Читаючи «Киевлянин» від оголошення мобілізації складується враження, що розпорядження утримуватись антисемітських випадів все ж були. Можливо, це були прямі вказівки від владних структур, ймовірно - позиція редакторського колективу. На користь останньої тези постає заява Б.Щеглова на зустрічі «Клуба русских националистов» про пріоритетність єдності російського суспільства понад усі розбіжності.⁷³ Одразу зазначу, що період затишшя у єврейському питанні тривав недовго, однак він очевидний при читанні газети день за днем. 22 липня на другій сторінці газети публікується матеріал про масову маніфестацію біля Софії Київської. Дана акція спільна для «русских» і євреїв. Єврейському патріотизму приділяється увага і в наступних номерах. Спільна маніфестація подається як символічний акт примирення. «Вчера еще эти люди свирепо враждовали. Евреи упрекали русских за то, что их душат и гонят. А русские «гонители», сами чувствуя себя гонимыми, упрекали евреев , что они отымают у них кусок хлеба».⁷⁴ Обом народам важко, але потрібно об'єднатися довкола миру і справедливості. Наратив пошуку спільності між різними національностями стає ключовим для перших місяців війни. Публікують прохання стати російським підданим від чехів, поляків, німців, євреїв. Організації, які об'єднують національні меншини висловлюють «верноподданнические чувства» імператору. Цей «ура-патріотизм» може здатися штучним, однак масові акції на вулицях великих міст не вщухали. Це свідчить про підтримку влади і готовність стати в ряди армії.⁷⁵

Єврейським сім'ям, які лишилися без годувальників через військовий призов, дозволялося жити поза межею осілості. Пом'якшили умови

⁷³ В клубе русских националистов. *Киевлянин*. 1914. №236. С.4.

⁷⁴ Торжественное моление и манифестация русских и евреев. *Киевлянин*. 1914. №200. С.2.; Киев, 22 июля. *Киевлянин*. 1914. №201.

⁷⁵ О.Бетлій оспорує тезу Г. Лайдингера про хвилю патріотизму серед незначної частини населення (Киев – город проблемных идентичностей // Город империи в годы войн и революций, 1914-1921 / Под редакцией А. Миллера и Д. Черного. - Спб.: Нестор, 2017. - С. 279)

проживання для студентів-євреїв у Петербурзі.⁷⁶ Однак більшої довіри російська влада не висловлювала. Лібералізації не сприяли навіть запевняння лідерів єврейських общин у повній лояльності імперії. Очевидно сильнішими над це були ідеологічні упередження, згідно яких євреї апріорі не міг бути політично благонадійним. Депутат Н.Фрідман наступним чином репрезентував єврейське населення перед колегами: «В исключительно тяжелых условиях живут евреи, но они всегда были сыновьями своего отечества».⁷⁷ Його не можна звинуватити в лукавстві, так як єврейська еліта стала у авангарді патріотичного руху. Вони долучалися до благодійних зборів на користь військових і постраждалих від війни, брали участь в маніфестаціях, фінансували лазарети і будинки для прихистку біженців. Єврейський друк, якому було відмовлено в праві на існування вже найближчим часом, змінив вектор діяльності. Критика державного антисемітизму, висвітлення наступу на свої права залишилися в стороні. Вони погодились тимчасово забути про супротив режиму й мобілізувати патріотичний потенціал своїх читачів.⁷⁸

3 серпня на шпальтах «Киевлянина» публікується відозва імператора Миколи II до поляків. Заклик підтримати Росію у війні в обмін на свободу віри, мови й самоуправління знову змінив акценти в ставленні до національних меншин. Згадок про євреїв стає дедалі менше. Зате сторінки рясніють від закликів до братерства з «руським» населенням Галичини. Таким невігядливим способом Росія окреслювала коло своїх інтересів у випадку успішного воєнного поступу. Євреї лишаються на безпечній відстані, так як влада не збиралася йти на поступки у сфері громадянських прав; але благодійні пожертви, організація лазаретів, позитивний імідж на Заході, забезпечувані євреями – вимагали хоча б видимості прихильності.

⁷⁶ Льготы учащимся евреям. *Киевлянин*. 1914. №210. С.5 ; Льготы евреям. *Киевлянин*. 1914. №202. С.3.

⁷⁷ *Киевлянин*. 1914. №206. 28 липня. С.4.

⁷⁸ Эльяшевич Д. А. Правительственная политика и еврейская печать в России, 1797-1917: очерки русской цензуры / Д. А. Эльяшевич. – С-Петербург, Иерусалим: Мосты культуры, Гешарим, 1999. – ст.489

Нові виклики позначилися на зовнішньому вигляді газети. Окрім зменшення обсягу сторінок, появи нових рубрик, помітна ще більша політизація видання. В колонці «Для русской армии» знаходять місце матеріали воєнної пропаганди. Героїзація образу російського солдата ставиться на противагу усім негативним якостям «лощенных варвар», себто німців. Заголовок «Зверства немцев» - майже щоденна новина. С. Ан-ский після відвідування міста Броди іронічно пише в своєму щоденнику: «Все сообщения русской прессы о жестокостях немцев верны. Только вместо «немцев» надо вставить слово «русские».⁷⁹ Після взяття Львова друкується колонка «В Галичине», де часто торкаються теми єврейського населення регіону.

Питання довіри до газети «Киевлянин» у донесенні інформації про війну добре ілюструють наступні події. Перших значних втрат російські війська зазнають під Танненбергом. До цього призвели стратегічні помилки командуючого 2-ю армією О.Самсонова, внаслідок чого він скоїв самогубство. Це сталося 17 серпня, інформація про ці події опиняється в «Киевлянине» трьома днями пізніше.⁸⁰ Обставини смерті командуючого армії подавались як загибель в бою. Читачі отримали інформацію про п'ятиденну битву пост-фактум, проте поки вона тривала друкується цікава стаття, авторства анонімного петербуржця. У ній обґрунтовується потреба у цензурі задля збереження секретної інформації про війська. Обізнаність громадськості з подіями на фронті має поступатися необхідності воєнного часу у контролі за інформацією.⁸¹ Таким чином правдивість даних завжди опиняється під питанням, адже читач має знати лише те, що дозволить цензура.

⁷⁹ РДАЛМ. Ф.2583. Од.зб.5. 40 ст

⁸⁰ Война без неудач невозможна. *Киевлянин*. 1914. №229. С.2.

⁸¹ Петербуржец. Обывательское разгильдяйство или преступное недомыслие. *Киевлянин*. 1914. №224. 15 серпня. С.3.

2.3. Наново до антисемітизму

Якщо поліпшення риторики щодо євреїв було очевидним і його можна було прив'язати до певних подій, то повернення до мови неприязні відбувалося поступово. Знакові події, до яких у пресі поверталися не раз, могли посприяти зміні парадигми у ставленні до єврейства. Після захоплення російськими військами Галичини і утворення Галицько-Буковинського генерал-губернаторства відбулася зустріч Г.Бобринського з духовними ієрархами та місцевою інтелігенцією. Нового очільника регіону зустріли прохолодно. Від польсько-вірменсько-єврейської делегації очікували більшої щирості, але запрошені гості говорили обережно й ухильно.⁸² Можливо, позиція єврейської еліти Галичини посилила підозри до власних підданих, які представляли один народ. Переконаність у тотожності російського єврейства з австро-угорським породжувало підозри і звинувачення, які ні за стилем, ні за змістом не різнилися⁸³. Наприкінці вересня публікується стаття, яка підтверджує гіпотезу, що новий виток антисемітської пропаганди був наслідком патріотизму євреїв-підданих Франца Йосифа. Події відбуваються на вулицях Львова після оголошення мобілізації у військо:

Ведут несколько человек русских пленных, между которыми находится тоже полковой священник. Толпа начинает неистовать. Юркий еврейчик, предупредительно пропускаемый конвоем, подскакивает и плюет батюшке в лицо. Этот геройский поступок вызывает одобрение толпы: еврейчика все поздравляют, дамы подносят ему цветы.⁸⁴

Наскрізною ідеєю цього текстового пасажу є факт паплюження православної віри. Єврей, як ворог, постає дріб'язковим і незначним виконавцем волі натовпу. Священик – уособлення російського народу, релігійна ідентичність якого зазнає утисків. У цій статті поляки, євреї і «мазепинці» поставлені в один ряд і представляють голос вулиць Львова. Євреїв ставили й у інші переліки ворожих елементів, на яких покладалася відповідальність за підневільний статус «руського» населення в імперії Габсбургів: «Прикарпатская Русь была разорвана на части и словно

⁸² Для армии. *Киевлянин*. 1914. №256. С.2.

⁸³ Гольдин С. Русская армия и евреи. 1914-1917 / Семен Гольдин. – Москва: Мосты культуры, 2018. – ст.. 117

⁸⁴ Львовская улица и война. *Киевлянин*. 1914. №272.7 жовтня. С.3.

придавлена могильної плитой. А на этой плите сидели австрияк, мадьяр, польский «сокол» и еврей».⁸⁵ Наділення єврея ознаками ворога мало ще одну мету. Населення Галичини у періодиці не припиняють називати «русским»; боротьба з «мазепинством» мала відбуватись через прищеплення нової ідентичності. Пошук спільного антагоніста, створення легенди етнічної тотожності мала сприяти згуртуванню проти кривдника для відродження слов'янського духу галицьких братів. Російська пропаганда сіяла вже засвоєні власними підданими стереотипи про євреїв. Можна сумніватися чи на галицьку аудиторію були розраховані ці газетні матеріали, так як їхня повчальність влучно обґрунтовувала обов'язок воювати. Месіанська роль Росії, що допомагає одноплемінникам на Балканах, обґрунтовувала її територіальні зазіхання на Галичину.

Успішність циркуляції антисемітських міфів частково лежала в площині недостатньої міжетнічної взаємодії. Про це влучно пише Л. Грінберг: «Єврей як людина був практично незнайомою сутністю для росіян. Все поняття про нього було спотворене і карикатурне. Навіть у класичній російській літературі єврей постає нереальною істотою або блазнем»⁸⁶. Тобто євреї існували більше як конструйований образ, аніж реально існуюча верства населення, що поєднує в собі весь набір пороків. Уявлення про тілесність євреїв⁸⁷ підтверджує перевагу народних уявлень над реальністю. Автор колонки «Из Парижа в Киев» під час подорожі морем знайомиться з євреями. Сім'я іспанських євреїв справляє на нього враження своєю освіченістю та зовнішньою красою⁸⁸. Це меншою мірою дивно, що опис зовнішності людей займає місце в газеті: «Ни в лице, ни в характере этих милых людей не было ничего такого, что бы могло меня от них оттолкнуть». Інші супутники-євреї запам'яталися поведінкою, хоча «наружность многих

⁸⁵ Объединение Руси. *Киевлянин*. №258. С.3.

⁸⁶ Переклад цитати довільний. Greenberg L. *The Jews in Russia. The struggle for emancipation* / L. Greenberg. – New York: Schocken Books, 1976., P. 139

⁸⁷ Вичерпно про етнокультурні стереотипи, уявлення про єврейський народ написано у праці «Єврейский миф в славянской культуре» (О. Белова, В. Петрухін)

⁸⁸ Из Парижа в Киев. *Киевлянин*. 1914. №246.6 вересня. С.3.

из них была вполне приличной. И одеты многие были корректно⁸⁹». Вони поверталися в Румунію після оголошення амністії дезертирам і були повинні у втечі від військової служби. Згадка про ухильництво від служби в армії підданими іншої держави - іронічне посилення на ситуацію з призовом в Російській імперії⁹⁰.

Зовнішність ортодоксальних євреїв Галичини вражає журналіста під час подорожі до Рави Руської, чим він ділиться з читачами «Киевлянина». Окремої згадки вартий мовний стиль замітки – риторика експресивна, виразна, художні прийоми справжнього літератора. Ось як перед ним постають ці чужинці: «В огромных черных фетровых шляпах, с бесконечными клубящимися из-под шляпы пейсами, с совершенно невысказанными бородами, в белых чулках, кричащих из-под черных до пят лапсердаков». Такі євреї дисонують з уявленнями про панівних владних тиранів. Традиційний одяг повертає дискурс тілесності в епоху романтизму, де цей культурний тип «является персонажем экзотическим и странным⁹¹». Не менш емоційно описані діти: «У двенадцатилетних мальчиков пейсы до плеч, а лица - тех жалких недоносков, обалдевающих над тайнами талмуда, которые иногда встречаются в Средневековых картинах». Згадка про талмуд склеїла враження про євреїв у цьому тексті, так як саме релігія є наріжним каменем домодерних антисемітських уявлень.

Підсумки антисемітських настроїв у «Киевлянине» після вбивства австрійського ерцгерцога та події на Східному фронті до весни 1915 року стосуватимуться трьох моментів: власне звичного публічного ставлення, яке панувало до війни, короткого часового відтинку тимчасового примирення і подальшого розхитування маятника антисемітизму. Єврейська політична

⁸⁹ Там само. - с.3.

⁹⁰ Й. Петровский-Штерн, основуючись на статистичних даних, спростовує міф про тотальне ухильня євреями від служби в армії (Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии: 1827-1914 / Й. Петровский-Штерн. – Москва: Новое литературное обозрение, 2003. – 183-184 с.)

⁹¹ Гольдин С. Еврей как понятие в истории имперской России / С. Гольдин // “Понятия о России”: к исторической семантике имперского периода. Т. 2. – М.:Новое литературное обозрение, 2012. – С. 350.

еліта на початку війни взяла ситуацію в свої руки і, відкинувши звичну критику влади, почала декларувати повну лояльність державі й імператору. На короткий час це дало ефект «забуття». Єврейське питання було витіснене потребою русифікації захопленої Галичини й зусиллями схилити на свою сторону поляків. Проте з часом антисемітизм повертається на сторінки «Києвлянина» з новою силою. На нашу думку, цьому передував ворожий прийом російських військ галичанами, в тому числі євреями. Тому реалії воєнного повсякдення доповнились традиційним для військових еліт антисемітизмом, що в подальшому позначилось на життях людей - жертв практичного втілення «політики населення».

Розділ III

«Киевлянин» про євреїв у періоди військових невдач та позиційної війни

Масові протистояння деперсоніфікують своїх учасників, залишаючи лише значущі критерії, за якими визначається буде конкретна особа другом чи ворогом. Ці параметри зазвичай включають вимір релігійний, національний, соціально-економічний. Ці параметри визначають межі свободи дії в громадському чи політичному секторі. Бути «своїм» під час війни життєво необхідно. Тому сучасники військових конфліктів стають жертвами власних соціальних параметрів. На жаль, євреї в колективному позиціонуванні зазнавали фіаско. Важливим є наголос на колективному сприйнятті євреїв: для антисемітизму, як і для будь-якої ідеології національної нетерпимості, характерне колективне сприйняття ворога. Для антисеміта не існує окремого єврея з його людським рисами: почуттями, власним характером, унікальною зовнішністю. Тобто все те, що вирізняє людину на фоні інших, «олюднює» її – виводить суперечку із поля «ми» - «вони» і переносить нетерпимість на персональний рівень. Однак, обґрунтування суб'єктом свого ставлення до іншої нації обов'язково міститиме відсилку до особистого досвіду взаємодії з ворогом. Таким чином стереотипи отримують риси колективного несприйняття, породженого поодиноким негативним досвідом. «Іншування» євреїв під час Першої світової війни показує практичну сторону описаного вище процесу. Так от негативний образ єврея і його відчуження в умовах бойових дій вилилось в погроми, примусові виселення, розорення єврейських культових споруд, особистого майна, стихійних страт воєнно-польовим судом. Однак цього ми не побачимо на сторінках «Киевлянина», так як характерною особливістю другого року війни є замовчування багатьох проблем. Цензура в цей час посилюється, тому що повідомлення про чисельні втрати⁹² та відступ могли

⁹² Під час відступу на весні-влітку армія не дорахувалася близько 1,4 мільйони осіб. (Гольдин С. Русская армия и евреи. 1914-1917 / Семен Гольдин. – Москва: Мосты культуры, 2018. – с. 52)

деморалізувати тил, в той час як від них була необхідна безумовна підтримка.

3.1. Цензура і єврейське питання в «Киевлянин»

«Киевлянин» давно поступався опозиційній пресі у цей період у швидкості й вичерпності оповіщення щодо нагальних питань політико-військового спрямування⁹³. Газета стає одноманітною, так як замість гострих подробиць військового протистояння зосереджується на публікаціях про події на Західному фронті. Політичні дискусії висвітлюються здебільшого під кутом протистояння між монархістами і кадетами в Державній Думі. Стиль дописів стає передбачуваним, а реклама починає займати ледь не половину газетного полотна (порівняно з 1914 роком). Такі видозміни щоденної газети не сприяли збільшенню накладу. Припускаємо, що вся інформація у цей час проходить поглиблений аналіз цензорів, а тому повідомлення про перемоги або поразки читач отримує в середньому із запізненням на три дні. Так от інформацію про початок конфронтації навесні 1915 року газета повідомляє лише 21 квітня⁹⁴, замість 19го. Хоча перші побоювання про спільний австрійсько-німецький наступ з'явилися ще у січні⁹⁵. Не володіючи ще остаточною інформацією про ймовірність наступу і чи наважиться військово командування ворога на одночасне австро-німецьке форсування кордону і зі сторони Східної Пруссії, і Галичини. За даними розвідки Німеччина мала перекинути частину своїх сил із Західного фронту, де на цей час ситуація складалась на користь австро-німецького союзу. Автори колонок про ці загрозливі наміри ворога сповіщають з неабияким оптимізмом. Мовляв, російські сили мають усі засоби аби не лише відбити атаку по всьому фронту, але і взяти гору для подальшого контрнаступу⁹⁶. Успішне

⁹³ Басенко І. В. Характеристика щоденної суспільно-політичної преси Києва за матеріалами цензурних звітів (1907– 1916 рр.) / І. В. Басенко // Наукові записки НаУКМА. – 2013. – Т. 143 : Історичні науки. – С. 18.

⁹⁴ Обзор военных событий. *Киевлянин*. 1914. №108. С.1-2.

⁹⁵ *Киевлянин*. 1915. №19. 19 січня. року майже повністю присвячений цій темі.

⁹⁶ Там само.

завершення тривалої облоги Перемишльської фортеці ⁹⁷ допомагало на деякий час приховувати втрати, які зазнавала російська армія протягом березня – квітня. Це своєрідна стратегія подачі інформації, коли читач оповіщений про бої на тій чи іншій ділянці фронту, однак результати подаються викривлено (ворог завжди рятується втечею і залишає велику кількість військових знарядь) або, як у випадку з Перемишлем, одна перемога затьмарює велику кількість «малих втрат». Для читача стає справжньою несподіванкою, коли після послідовного прославлення успішних дій своєї армії з'являється оповіщення про суттєві позиційні втрати і відступ. Аби не втратити довіру читача, періодично виходили замітки для виправдання несвоєчасних або неправдивих даних⁹⁸.

Відступ зі Львова російської армії для читача теж був несподіванкою, адже попередні звіти про хід бойових дій вселяв оптимізм про успішну оборону по всій лінії фронту. 5 червня було евакуйовано прес-центр газети «Прикарпатская Русь», 6 червня військо почало поспіхом залишати місто. А ще 4 червня оглядач на сторінках газети переконаний, що німцям не прорвати оборону⁹⁹. С.Ан-ський, перебуваючи в безпосередній близькості до фронту, міг переконатися, що новини не відповідали дійсності: “All the encouraging news had little effect on the overall mood. Everyone knew that the Russian army was about to give up Lwow, that all the officers wives had been sent away several days earlier”¹⁰⁰.

⁹⁷Еще о Перемышле. *Киевлянин*.1915.№85.29 березня.С.3;

Пять месяцев в осажденном Перемышле.*Киевлянин*.1915. №86.30 березня.С.2.

⁹⁸ Обзор военных действий.*Киевлянин*.1915. №94.7квітня.С.3.

«Но время от времени штаб Верховного Главнокомандующего находит возможность посвятить широкою публику в ход военных действий с возможной полнотой. Делается это обыкновенно уже по окончании крупных операций, когда сообщаемые о них сведения не могут быть использованы во вред нашей армии».

⁹⁹ Обзор военных действий. *Киевлянин*.1915.№151.4червня.С.1.

¹⁰⁰ Ansky S. *The Enemy At His Pleasure* / Ansky. – New York: Henry Holt and Company, 2004. – 121 P..

Діяльність воєнної цензури була можлива на підставі «Тимчасового положення про військову цензуру» від 20 липня 1914 року¹⁰¹. Даний документ був одним із уроків Російсько-Японської війни 1904-1905 рр., коли інформація з преси полегшувала розвідці противника в дізнанні подробиць з життя імперії і фронту. Попри те, що документ надавав досить широкі повноваження органам цензури, час від часу ініціювали подання законопроектів для закріплення даного контролю не лише в пресі, але й в листах, повідомлень через телеграф, публічних лекцій, доповідей і т.д.¹⁰²

Записка «Военная цензура и еврейский вопрос» деталізує діяльність воєнної цензури і демонструє результативність їхнього втручання. Найобурливіше виглядають кореговані списки євреїв, представлених до нагород. Інструкція про заборону однобічного висвітлення геройств євреїв застосовувалась на повну силу саме в цих випадках. В журналі «Восход» подається подібний список, але замість імен і прізвищ у ньому лишився беззмістовний набір літер і слів¹⁰³, які читач найімовірніше залишить без уваги. Аналіз списків військових у «Киевлянине», які були представлені до нагород/були поранені/були вбиті представлений у більш повному вигляді, але єврейських серед них не знаходимо.

Факти, розміщені у даному джерелі, дозволяють зробити висновки про діяльність цензури в регулюванні єврейського питання. Можна виокремити кілька пунктів, наведених у записці, що свідчать про перевищення повноважень даним інститутом контролю над періодичним друком. По-перше, сприяння агресії однієї частини населення проти іншої. Уникнення навіть єврейських імен у списках героїв та померлих викликало нормальну реакцію заздрості, так як публічна похвала і стрімке кар'єрне просування були недосяжними навіть для вихрещеного єврея. Дозвіл публікувати неправдиві дані про масові ухиляння від служби, погані якості єврея-солдата і т.п. сприяли погіршенню стосунків між вищим військовим керівництвом і

¹⁰¹ Реснт О. Велика війна 1914-1918рр. і Україна / О. Реснт. – Київ.2015 – 180-191с.

¹⁰² Закон о военной цензуре. Киевлянин.1915.№178.1 липня.С.3

¹⁰³ Военная цензура и еврейский вопрос. [Пг.,1916]. – 11-13 С.

підлеглими, а також солдатами однакового рівня вислуги. Велика частина звинувачень на адресу військових-євреїв, а також військових лікарів єврейського походження мали б каратися за законами воєнного часу, так як ображали сам військовий чин, а отже – всю армійську вертикаль. Також пропуск цензурою інформації, яка дискредитує моральну і бойову єдність армії завжди на руку ворогу для власної пропаганди, а також деморалізує тил.¹⁰⁴

Після заміни Н.А. Маклакова князем Н.Б.Щербатовим на посаді міністра внутрішніх справ, на зустріч були запрошені представники столичної преси, які отримали можливість надати свої зауваження про діяльність періодики під час війни: «...петроградская печать была взята под строгую и тяжелую опеку». Газетярі були прихильні до своєї ролі рупора для народних мас і з розумінням поставилися до необхідності цензурування. Однак дуже скоро цензура стала тотальною з усіма можливими наслідками (захмарні штрафи, публічна догана, загроза закриття видання та навіть ув'язнення): «Ежедневно редакции получают циркуляры, а также распоряжения по телефону, никакого отношения к прямому назначению военной цензуры не имеющие».¹⁰⁵ Для провінційної преси, до якої належить «Киевлянин» вимоги були не такими жорсткими. Їм дозволяли ширший перелік тем, зокрема політичний огляд, публікації розповідей та більш незалежний погляд на міжнародну політику.¹⁰⁶ Такий суворий підхід до столичної преси пояснюється потребою демонструвати відфільтровану інформацію, яку може читати і міжнародна спільнота; менша ймовірність, що вони зацікавляться газетами окраїн імперії.

За порушення порядку ревізії преси неодноразово карали. Такі приклади наведені в замітках «Киевлянина»: накладений штраф у 600 рублів на редактора «Вечерней газеты» за розміщення матеріалу без узгодження з

¹⁰⁴ Военная цензура и еврейский вопрос. [Пг.,1916]. – с. 27-28

¹⁰⁵ Депутация печати у кн.Н.Б.Щербатова. *Киевлянин*.№192.15 липня.С.4.

¹⁰⁶ Там само. – с. 4

цензурою¹⁰⁷; конфіскація вечірнього видання газети «Последние новости» за повідомлення власних кореспондентів з Москви¹⁰⁸; ліквідовано газету «Орел» (Оренбурзька губернія) через «занадто шкідливе направлення»¹⁰⁹. «Киевлянин» у кожному своєму номері, на останній сторінці, мав спеціальну позначку «дозволено военной цензурой», тому всі механізми впливу даного органу влади могли мати місце в цій газеті.

«Военная цензура и еврейский вопрос» детально роз'яснює реальний інструментарій цензорів на фінальний продукт друкованої преси. Пряме втручання виражалось наступними діями¹¹⁰:

1. цензор править текст, шляхом надписування;
2. вирізає конкретну інформацію, забороняючи вносити до друку певні відомості;
3. просить або примушує публікувати якусь інформацію.

У період військових невдач описані зловживання могли дати зворотній до цілей цензури ефект. Замість гарантії збереження воєнної таємниці, збереження спокою в рядах армії і в тилу – нові витки радикалізації й посилення революційного поступу з боку євреїв, як реакцію на несправедливі звинувачення.

Дефіцит повідомлень про євреїв у газеті «Киевлянин», попри відому антиєврейську позицію в попередні відтинки часу, наштовхує на думку, що замість докорінних змін тексту, редакторська команда могла обрати взагалі не висвітлювати єврейське питання на своїх сторінках. Навіть німець перестає бути надміру гіпертрофованим, таким чином огляд воєнних подій стає більш об'єктивним. І ворог починає сприйматися серйозно, і німецькі стратегії і тактики. Вочевидь, зміна спрямування була зумовлена певними чинниками.

¹⁰⁷ Оштрафование редактора «Вечерней газеты». *Киевлянин*. 1915. №17. 17 січня. С. 4-5

¹⁰⁸ В Москві саме в цей час відбувалися погроми німецьких підприємців. Номери газети конфіскувала поліція вже на вулицях. (Конфіскация газеты. *Киевлянин*. 1915. №147. 31 травня. С.3.)

¹⁰⁹ Закрытие газеты «Орел». *Киевлянин*. №190. 13 липня. С.4

¹¹⁰ Военная цензура и еврейский вопрос. [Пг., 1916]. – с. 29

Наше переконання у свідомому виборі ухилення від пропагандистського курсу підтверджують спогади В. Шульгіна. Варто зазначити, що в цей час він повертається з фронту і персонально займається своєю газетою. Він описує як у січні 1915 року воєнний міністр у приватному порядку докладає депутатам Держдуми про укомплектованість і ресурсне забезпечення військ. Його дані не відповідали персональному досвіду В. Шульгіна, а також містили суперечності у фактах: «Это обстоятельство особенно возмущало и раздражало депутатов, многие из которых, работавшие на театре военных действий, как и я, видели эту “истину”»¹¹¹. Зміна риторики, як протест, внаслідок розчарування у політичних реаліях, відповідали характеру В. Шульгіна. Він не приховував опозиційного налаштування до постаті О.Сухомлинова, якого він у своїх записках називає виключно на прізвище. Поступово неприязнь до конкретних посадовців оформилася в опозиційний до ситуації в країні інститут при Державній Думі¹¹².

Важливою була його зустріч з генералом М.Алексєєвим, яка відбулась на тлі морального виснаження Шульгіна і марних надій вплинути на ситуацію в тилу. Алексєєв поділився своїми побоюваннями про загрозливі перспективи російській армії на Галичині і просив «підвищити коефіцієнт спротиву народу»¹¹³, так як від цього залежатиме морально-психологічний стан війська. По-суті він просив Шульгіна стати рупором пропаганди. Ось як описує Шульгін «післямак» цієї зустрічі: «Я чувствовал, что эта война – ошибка, и предвидел бедствие. А мне надо писать ежедневные барабанные статьи в газете «Киевлянин». Я не в силах их ваять из себя. Бывает, конечно, и святая ложь»¹¹⁴.

Влітку 1915 року відбулася розмова між Шульгіним і Мілюковим, у якій перший висловив побоювання закінчення війни не на користь Росії. Ця

¹¹¹ Шульгин В. Годы. Дни. 1920 год / В. Шульгин. – Москва: Новости, 1979. – 282-283 С.

¹¹² Створення Прогресивного блоку.

¹¹³ Там само. - С.170.

¹¹⁴ Там само. – С. 171.

розмова, за словами Василя Віталійовича, стала прологом до утворення Прогресивного блоку, а отже виходу зі складу російської національної фракції. Друг Шульгіна, А. Савенко, теж підтримав ініціативу. Сторони йшли на взаємні поступки. Мілюков, який був переконаним захисником прав євреїв погодився пом'якшити програмні вимоги до формулювання: «Вступление на путь отмены ограничений в правах евреев»¹¹⁵. Внутрішньопартійний консенсус з «єврейського питання» був задекларований публічно Шульгіним під час одного з виступів за трибуною Державної Думи. Він майже дослівно повторив партійне твердження і ратував за зменшення градусу ненависті до євреїв.¹¹⁶

Наявність наскрізної цензури – фактор, який безпосередньо впливав на кінцевий інформаційний продукт «Киевлянина». Обмежитись цим джерелом в дослідженні воєнного часу не можна, так як отримаємо викривлену картину світосприйняття, де ворог-німець постає в нелюдському гіпертрофованому вигляді, а антисемітизм лише «проглядається» з тих чи інших заміток.

3.2 «Політика населення» в газеті і на практиці

В.Шульгін від початку війни від радикального націоналіста поступово мігрував до більш поміркованих поглядів. Подібна видозміна одного з лідерів російських націоналістів у парламенті відбувалася у відповідь на політику імператора. Шульгін неодноразово в своїх мемуарах критикує кадрову політику імператора, тому одним із пунктів програми парламентського об'єднання Прогресивістів було погодження кадрів виконавчої влади з депутатами. Микола II відреагував на це радикально: «Вся эта работа – систематический подкоп под меня и мое управление. Арестовать бы их всех...»¹¹⁷. Переформатування парламентських груп у

¹¹⁵ Там само. – с.292

¹¹⁶ «Постоянное раздражение.. против наших сограждан, которые как-никак все-таки воюют с нами, оно есть минус для победы». Цит. за Р.Ш. Ганелин «Государственная дума и антисемитские циркуляры 1915-1916 годов» (Гольдин С. Русская армия и евреи. 1914-1917 / Семен Гольдин. – Москва: Мосты культуры, 2018. – с.362)

¹¹⁷ Цит. за М.К. Лемке «250 дней в царской ставке» (Шульгин В. Годы. Дни. 1920 год / В. Шульгин. – Москва: Новости, 1979. – с. 293)

парламенті, вимоги до імператора змінити уряд - лише кілька симптомів порушення балансу сил у владному апараті держави.

Дисбаланс взаємодії структурних одиниць армії і цивільної влади був закладений ще на початку війни. Однак успішне просування армії переважало всі незручності, які виникали внаслідок неузгоджених із владою на місцях рішень. Якщо описувати ситуацію що склалася, простою мовою – армія розчищала шлях собі до перемоги, але при цьому змушувала тил розбиратися з наслідками своєї політики. «Положение о полевом управлении войск в военное время» й «Положение о полевом управлении» визначали компетенцію армійської вертикалі¹¹⁸. Схема (додаток 1) показує систему взаємодії між різними частинами державного організму в воєнний час.

Для вертикалі військової проблемою було суміщати розробку ефективного воєнного поступу з потребами, які стосувалися щоденного життя мільйонів людей на зайнятих територіях. Військова адміністрація, отримавши всю повноту влади пішла шляхом найменшого спротиву. Обрала метод переміщення населення задля зменшення навантаження на армію, на яку за відсутності активних бойових дій, частково покладалися правоохоронні функції.¹¹⁹ Окрім депортацій (поголовне виселення) «політика населення» пропонувала взяття заручників для приборкання певних категорій населення. Командуючий армією міг виселяти із району дії армії будь-кого чия присутність є небажаною. Однак це повноваження стосувалось локальних виселень. Масові депортації набули найширшого застосування в січні – травні 1915 року. Своєрідним заохоченням до цього стала заява Верховного Головнокомандувача Миколи Миколайовича, що ставлення єврейського населення до російської армії є явно ворожим. Цей документ санкціонував взяття заручників.¹²⁰

¹¹⁸ Гольдин С. Русская армия и евреи. 1914-1917 / Семен Гольдин. – Москва: Мосты культуры, 2018. – с.62-70

¹¹⁹ Там само. – С. 66

¹²⁰ Там само. – С. 250-251

Вся ця передісторія цікава тим, що лише після гучних поразок російської армії, цивільна влада почала чинити системний опір заходам із масового виселення. Підставою до цього було гуманітарне навантаження на пункти прийому «переміщених осіб» (у пресі називають просто «біженці»). Саме цю діяльність провадить й політичний блок Шульгіна в стінах Державної Думи. Депортації шкодили не лише тилу, але й самим військовим - без населення паралізувалося забезпечення провіантом й іншими необхідними для солдат речами. На сторінках «Киевлянина» оголошення про прибуття в місто біженців з Галичини зустрічаються часто^{121 122}. Одна з рідких згадок про масове виселення зустрічається в короткій замітці за січень місяць 1915 року.¹²³ Починаючи з травня 1915 року і протягом червня-липня, замітки під назвою «выселенцы-евреи» - майже в кожному номері¹²⁴¹²⁵¹²⁶¹²⁷. Інформація про біженців зазначається окремо. Хоча іноді в інформації про біженців, окремо виділяють осіб юдейського віросповідання¹²⁸.

Потреба в очищенні територій від небажаних цивільних осіб обґрунтовується в інших статтях, іноді побіжно, іноді ця тема є центральною. Найголовніша причина була озвучена щодо мешканців Курляндської губернії, яких звинувачують в прихильності до німців. Начебто євреї були викриті в наданні цінної інформації про військо, його переміщення, надавали орієнтування в місцевих дорогах. «Обезвреживание этой оказавшейся враждебной нам части населения потребовало крайней меры, как поголовное выселение евреев из всей Курляндии, что теперь и приводится в исполнение

¹²¹ Партия высланных из Галичины. *Киевлянин*. 1915. №23. 23 січня. С.3.

¹²² Рабочие беженцы. *Киевлянин*. 1915. №23. 23 січня. С.3. (1,200 людей направлятимуть в різні пункти Росії на заробітки. Тариф на перевезення пільговий)

¹²³ Выселение колонистов из Плоцкой губернии. *Киевлянин*. №14. 14 січня. С.2.

¹²⁴ Выселенцы-евреи. *Киевлянин*. 1915. №149. 2 червня. С.3. (490 євреїв в східному напрямку)

¹²⁵ Выселенцы-евреи. *Киевлянин*. 1915. №150. 3 червня. С.2.

¹²⁶ Выселенцы-евреи. *Киевлянин*. 1915. №152. 5 червня. С.4. (з Сувалкської і Гродненської губерній)

¹²⁷ Выселенцы. *Киевлянин*. 1915. №174. 26 червня. С.3 (відправлено в Пермську область 3000 євреїв)

¹²⁸ Эвакуация беженцев и выселенцев. *Киевлянин*. 1915. №183. 6 липня. С.3 (з Братслава в Липовець)

с полной энергией».¹²⁹ Інша причина для виселень, яку ми знаходимо на сторінках газети – економічна. Мовляв, без спекулянтів людям Галичини набагато легше живеться¹³⁰. В одній із статей йде мова про тисячі виселенців, які приїжджають на піклування в єврейські громади, але виникають труднощі з розміщенням такої кількості людей, наданні їм одягу та їжі: «В Полтавскую губернію назначено было выдворить 15 000 выселенцев, но теперь выяснилось, что свыше 3 000 в этой губернии поместить не удастся»¹³¹. Ба більше, надання медичної допомоги для знесилених, часто інфекційно хворих людей потребувало додаткових ресурсів, якими цивільна влада не могла забезпечити. В Олександрівській лікарні все дійшло до ультиматуму міській управі, так як кількість біженців з інфекціями перевищувала кількість можливих ліжок для госпіталізації¹³².

Євреї виступають як посібники «австро-мазепинців» і здійснюють цькування «руського» населення Галичини, видаючи мешканців, що співпрацювали з російськими військами.¹³³ С. Ан-Ський не ідеалізує євреїв, підданих Австро-Угорщини, і в своїх спогадах підтверджує, що вони більш прихильно ставилися до «своїх» військ (на відміну від поляків, серед яких багато хто повірив обіцянкам імператора Миколи II про майбутню державність)¹³⁴. Однак в деяких описах «Киевлянина» це набуває гіпертрофованого вигляду: «нас избивали как диких зверей палками, дубинками, зонтами. *Особенно «стяжались евреи»*¹³⁵; «Из дверей и окон евреи начали бросать в несчастных мучеников тяжелые пивные стаканы,

¹²⁹ Обзор военных действий. *Киевлянин*. 1915. 5 травня. С. 2.

¹³⁰ В Прикарпатье. *Киевлянин*. 1915. №98. 11 квітня. С. 4

¹³¹ Выселенцы-евреи. *Киевлянин*. 1915. №155. 8 червня. С. 3

¹³² Ходатайство директора Александровской больницы. *Киевлянин*. 1915. №150. 3 червня. С. 2.

¹³³ С дуклинского перевала. *Киевлянин*. 1915. №15. 15 січня. С. 2. (передрук з «Прикарпатской Руси»)

¹³⁴ «On the whole, the Austrians (except for the Magyars) treated the Jews in occupied territory far better and more humanely. Thus Polish and Ukrainian Jews tended to idealize the Austrians, creating great myths about their military» (Ansky S. *The Enemy At His Pleasure* / Ansky. – New York: Henry Holt and Company, 2004. – с. 25)

¹³⁵ В тюрьме «апостолического величества. *Киевлянин*. 1915. №8. 8 січня. С. 4.

палки и даже, неизвестно откуда добытые, куски рельсов» ;«солдаты и *евреи* с остервенением продолжали бить палками и прикладами бездыханные тела убитых»¹³⁶. Остання цитата, наведена зі статті, у якій «очевидець» збирає до купи усіх ворогів російської армії на окупованих територіях : 48 людей, запідозрених в москвофільстві, знищують разом мадяри, «мазепинці» й євреї. Свідчення С. Ан-Ського ставлять під сумнів можливість взаємодії євреїв і угорців, так як останні дуже нетерпимо ставились до єврейського населення зайнятих ними територій.

Масові депортації євреїв створювали наступні прецеденти. Після виселення, новоприбулі євреї до Великого Князівства Фінляндського, у спробі там легалізуватися, вдавались до хитрощів, переходячи в лави лютеранської церкви. Це впало в око військової адміністрації і міністерство внутрішніх справ стало на заваді подібному камуфлюванню, скасувавши всі свідоцтва охрещених євреїв по всій країні.¹³⁷

Аби зрозуміти масштаби гуманітарної катастрофи, яка була спричинена великою кількістю «переміщених осіб», можна зіставити дані з кількох джерел. С. Ан-ський називає число в 50 000 прибулих євреїв до Варшави, яким надавала допомогу місцева єврейська громада. Варто зазначити, що не всі вони були примусово виселені наказами військових чинів; багато хто з них втікав від звірств російської армії, особливо козаків.¹³⁸ С. Гольдін називає менші цифри – близько 11 тисяч скористались послугами варшавської єврейської общини (лютий 1915)¹³⁹.

Дати відсіч зловживанням військових на підконтрольних їм територіях вдалося вже влітку 1915 року. Галицько-Буковинський генерал-губернатор Г.О. Бобринський, якому делегували на практиці реалізовувати багатотисячні

¹³⁶ Русские мученики. *Киевлянин*. 1915. №101. 14 квітня. С.4.

¹³⁷ Переход евреев в христианство. *Киевлянин*. №103. 16 квітня. С.3.

¹³⁸ Дані Ан-ського відповідають кінцю листопада 1914 (Ansky S. *The Enemy At His Pleasure* / Ansky. – New York: Henry Holt and Company, 2004. – с.11-14)

¹³⁹ Як джерело історик використовує цифри періодики «Рассвет» (1915 №9), «Еврейская старина» №10 (Гольдин С. *Русская армия и евреи. 1914-1917* / Семен Гольдин. – Москва: Мосты культуры, 2018. – с.404)

виселення, вважає їх багато витратними. До того ж не можна відправляти людей в «нікуди» без додаткових дозволів від цивільної влади внутрішніх регіонів, які ясна річ, не бажали приймати виселенців. Таким чином Бобринський, шляхом комунікації напряду зі Ставкою, домогся рішення «гнати їх вперед за австрійцями»¹⁴⁰. Генерал-губернатору лишалося врегульовувати конфлікти, які виникають на території його підпорядкування. Розмові з журналістами «Киевлянина» граф Бобринський справляє враження майстерного дипломата. Він робить заяви, які в цей час йшли всупереч сформованій думці про євреїв Галичини:

Что касается еврейского населения Галиции, то в пределах генерал-губернаторства их поведение вполне корректно. Я прекрасно понимаю, что от галицийских евреев, пользующихся у себя на родине полным равноправием, нельзя требовать преданности нашим интересам. Вследствии известных причин австрийским евреям трудно отказаться от некоторой внутренней вражды к русской власти, но я должен еще раз подтвердить, что поведение евреев не носит враждебного по отношению к нам характера »¹⁴¹

В наступних номерах газети його слова інтерпретувались у звичній для цього видання формі. Оглядач ставить під сумнів щирість генерал-губернатора в таких висловлюваннях. Роздуми завершуються фразою: «Об этом (про неможливість повної лояльності) наши завоевавшие Галичину войска, пожалуй, могли бы рассказать более интересные вещи, чем констатируемая гр. Бобринским еврейская корректность»¹⁴² Здається, що автору колонки здається неймовірним позитивна оцінка євреїв російським чиновником. С.Ан-ський згадує враження знайомого єврея про генерал-губернатора:

On the whole, Bobrinsky had made the finest impression on Dr. Hoynzer, who described him as a civilized European trying to live in peace with the people in the occupied region. He was indeed highly educate and good-natured, striving to avoid violence, even toward Jews

З часом повідомлення про масові виселення зійшли нанівець. Це свідчить, що дана політика не принесла очікуваного результату. І замість

¹⁴⁰ Там само. – ст. 179

¹⁴¹Беседа с генерал-губернатором Галиции. Киевлянин.1915. №94. 6 квітня.С.3.

¹⁴² Киев, 8 апреля. Киевлянин.1915.№96. 8 квітня.С.1,3.

успіху на звільненому від євреїв театрі бойових дій, довелось відступати.

3.3. «Киевлянин» про економічне шкідництво євреїв

С. Гольдін вважає, що політика прогресивістів не була панацеєю і доказом цього стало озвучення «кафафовського» циркуляру перед депутатами. Зміст документу наступний: директор Департаменту поліції попереджав про посилення злочинної діяльності євреїв. Цього разу до гріхів цієї національної меншини приписувалась підривна економічна діяльність (спекуляція), а також політична агітація. К. Кафафов не виправдовувався, а стверджував, що отримав інформацію від авторитетного джерела (натяк на Ставку).¹⁴³ Відгомін скандальних облав на євреїв успішно прикривала цензура, викреслюючи потрібні замітки, що стосувалися помилкових затримань, бо поліція діяла «на око»: «Цензура это зачеркнула: “На улицах задерживались все похожие на евреев и вследствие этого не обошлось без многочисленных ошибок». Автор документу з іронією називає дані поліцейські акції «охотою за єврейськими носами и черепами»¹⁴⁴.

Період невдач у війні став викликом не лише у воєнному вимірі. Гуманітарна криза, спричинена особливостями економічної діяльності в умовах війни, переміщенням мільйонів осіб із прифронтових просторів, не менше турбували мешканців імперії Романових. Скандальний «кафафовський» циркуляр актуалізував дискурс «корисності» євреїв, який завжди був наріжним у суспільній дискусії. Іntenція євреїв до вдосконалення своїх професійних навичок та персональних якостей аби стати «корисними» була актуальною допоки націоналістичний дискурс не почав превалювати. На початку ХХ століття навіть до вихрещених євреїв починають ставитися з насторогою¹⁴⁵. Расовий антисемітизм, коріння якого лежить ще в

¹⁴³ Гольдин С. Русская армия и евреи. 1914-1917 / Семен Гольдин. – Москва: Мосты культуры, 2018. – с.362-363

¹⁴⁴ Военная цензура и еврейский вопрос. [Пг., 1916]. – 39-40 С.

¹⁴⁵ Аврутин Ю. Крещенные евреи, этнический конфликт и политика повседневной жизни в России во время Первой мировой войны / Ю. Аврутин // Мировой кризис 1914-1920 годов

фольклорних уявленнях більшості християнських народів, актуалізується попри епоху модерну. Національний маркер можна вважати результатом секуляризації російського єврейства, що безумовно було загальноєвропейською тенденцією. Однак, євреї там, отримавши громадянські права стали «своїми» для держави, натомість політика державного антисемітизму в імперії Романових набувала нових обертів. Уживалися заходи аби асимільовані євреї залишалися видимими для бюрократичної системи: від заборони змінювати прізвище (1850) до спеціальних поміток у документах і метриках («из евреев»)¹⁴⁶.

С. Ан-ський у 1915 році подорожує територією Галичини й Польщі й на власні очі бачить реальний стан справ у євреїв. Особливо кидаються в очі зруйновані синагоги. У записі від 7 лютого йдеться:

Оказалась оказия ехать в Тухов. Синагога большая, новая, одиннадцать лет тому назад построенная. Не сгорела, но стекла выбиты. Внутри только кивот с позолотой остался. Все остальное уничтожено: ни амвона, ни кафедры, ни свитков... Ничего. По углам и в боковых молельнях нагажено людьми, не лошадьми.¹⁴⁷

Він з особливим трепетом ставиться до традицій і святинь свого народу (навіть попри те, що був світським євреем). З особливою ніжністю він згадує як посеред зруйнованого міста, під час чергового «жидотріпання», до нього підійшов єврей і запросив стати десятим у молитві юр-цайт. В цьому звичайному проханні С. Ан-ський побачив продовження єврейського життя і надії.¹⁴⁸ Зневага до релігійних традицій проявляється навмисне. Часто по суботам євреям наказують чистити вулиці, рити окопи, тримати лавки відкритими. «Синагоги или заняты под казармы и лазареты или разрушены. Многие превращены в отхожие места . При этом почти всюду Свитки Завета были порваны, из них сделаны сумки, барабаны, голенища...».

Релігія була однією із опор консервативно-охоронних сил у Російській імперії. Навіть у часи, коли Європа і США скеровувалися в руслі

и судьба восточноевропейского еврейства / Ю. Аврутин. – Москва: РОССПЭН, 2005. – С. 105

¹⁴⁶ Там само. – с. 105-106

¹⁴⁷ РДАЛМ. Ф.2583. Оп.1.Од.зб.5.Арк 23-43

¹⁴⁸ Там само

секуляризму і активно застосовували принцип розмежування сфер впливу держави і церкви; імперія Романових брала на озброєння православну віру й інститут церкви був уділом політичного втручання. Цезаропапізм, пануючий в державі, потрібно брати до уваги, як традиційну систему стосунків для даного регіону.

Кліер у книзі «Росія збирає своїх євреїв» зазначає:

Названные ученые (Оршанский, Дубнов, Голицын) жили в стране, где государственной религией было православие, пронизывающее всю жизнь общества. Церковь ревниво оберегала свои привилегии и далеко не симпатизировала принципам веротерпимости. Уже в 1911 г современники стали свидетелями страшного эпизода, процесса о ритуальном убийстве – дела Бейлиса, которое было использовано властями в политических целях. Стоит ли удивляться, что ученые того времени видели ключевые факторы эволюции российской юдофобии в традиции русской православной религиозной нетерпимости и в «старомосковской ксенофобии»¹⁴⁹.

Конфесійний аспект опозиції «свій - чужий» - один із основних маркерів самоідентифікації, що особливо актуальний для регіонів співжиття багатьох етносів, різного конфесійного спрямування. Наративи зображення чужої віри у народних переказах включають будь-кого, хто не вписується в загальну традицію. В домодерний час це відчувалося особливо гостро через наріжність усвідомлення «хто я є» - «хто є він» у релігійному ключі. Церковна громада була не лише центром духовних практик, а й центром громадської комунікації для вирішення актуальних проблем, а також місцем адміністрування цивільних актів – народження, одруження, смерті. Таким чином для людини, яка все життя проживала в одному місці – церква була свідком всього життя, але одночасно - медіатором між нею та державою. Довіра до церкви фактично означала довіру до держави, хоча більшість цього не усвідомлювала. Церква у домодерний час займалася формуванням громадської думки на більшість питань, включно з політичними, тому через проповідь лунали не лише основи християнського життя. Той, хто опинявся за межами конфесійної спорідненості одразу «іншувався» і протиставлявся правильній вірі (насамперед це виражалося в назвах для іновірців –

¹⁴⁹ Клиер Д. Россия собирает своих евреев / Дж Клиер., 2000. – с. 3

«нехресть», «поганець», «бузувір» і т.п). Антиюдаїзм мав послідовний характер і навіть попри очевидну теологічну хибу, знаходив своє обґрунтування. Саме періоду домодерному сучасний антисемітизм завдячує багатьом релігійним стереотипам, які мають місце в цілісному вигляді або через трансформацію зазнали змін. З часом кількість людей секулярних поглядів збільшувалася і причини для міжнаціональної ворожнечі перемістилися в соціально-економічну, політичну, культурну сфери тощо. Однак, оповіді Ан-ського про галицьке єврейства демонструють, що зневага до вірування євреїв була одним із виявів антисемітизму¹⁵⁰.

Одна із газетних дописів вражає маніпулятивністю. Стаття про те, що війна потребує фінансування. Автор розставляє декілька акцентів. Один – обережний. У ній кредитори войовничих монархій називаються «власители золота», хоча згадка про Ротшильда й банкіра Блейхредера дає непрозорий натяк про національну приналежність опори воєн. Окрім цього піднімається питання «проданої віри», де приналежність до християнства австріяками і німців ставиться під сумнів через їхні фінансові зв'язки з євреями. Інший сенс, який читається між рядків, що «власители золота» беруть участь лише на підставах розширення своїх економічних вигід. Автор протиставляє фінансам магнатів – «народний дух» російського народу, якому противний матеріалізм і прагматизм фінансистів і банкірів. Таким чином до численних «грівів» єврейства додається ще один – вигода від війни¹⁵¹. Економічний фактор співжиття з євреями від початку війни актуалізувався в пресі лише з весни 1915 року. Саме тоді почали систематично з'являтися різного роду публікації, які кидали тінь на репутації єврейських підприємств, а також на їхні ділові якості.

Найголовніше звинувачення – посередництво, яке призводить до злету цін на товари життєвої необхідності, зокрема паливо, хліб, м'ясо, борошно. З часу як почався дефіцит продовольства держава ініціювала штучне

¹⁵⁰ Белова О. Религиозная обрядность "чужих" / О. Белова // Этнокультурные стереотипы в славянской культурной традиции / О. Белова. – Москва: Индрик, 2005. – С. 125–130

¹⁵¹ Низвергнутые власители. *Киевлянин*. 1915. №7.7 січня. С.2

ціноутворення. Наслідком цього стало повне зникнення деяких товарів з прилавків, так як продаж за фіксованими цінами був збитковим і продавці-спекулянти вважали за краще відмовитись від продажу цукру та твердого палива (у 1915 році найбільш дефіцитні товари). Ця боротьба знайшла своє відображення на сторінках газети. «Торговля занялась бешеной спекуляцией на повышение цен. Нехилая доля причины этого лежит в том, что крупная часть нашей промышленности находится не в русских руках». Справедливо зазначити, що відновити промислову і торгову самостійність автор бажає і від єврейського засилля, і від німецького¹⁵². В економічному домінуванні єврейські інтереси зневажаються на рівні з німецькими (навіть німці, що десятиріччями є підданими імперії Романових). Автори статей припустити не можуть, що подібна розстановка сил на ринку може бути вигідна всім і за умови розумної взаємодії національна промисловість буде профіцитною. Натомість маємо: «...наконець сказывается растущее еврейское посредничество, подчас торгующего своей бесчестностью и наживающего на этом *без особого труда* целые состояния»¹⁵³.

Збільшення кількості людей, які з часом потребуватимуть реабілітацію, а також брак курортів для відпочинку цивільного населення підняв на обговорення тему про вдосконалення російських курортів. Один із доповідачів висловив думку, що потрібно клопотати про відміну заборони для євреїв проживати в курортних зонах. На думку пана Тарнопольського це матиме подвійний зиск. По-перше, можна залучити єврейський капітал аби вдосконалити матеріально-технічну базу зон відпочинку. По-друге, євреї, для яких інвестиції нецікаві, будуть привозити кошти, відпочиваючи в Росії, так як європейські курорти неможливо відвідати через війну¹⁵⁴. Реакцією на цю замітку стала стаття «Танец от печки». Автор скептично ставиться до цієї повістки денної на з'їзді, так як це, на його думку, частина політичної кампанії за рівноправ'я євреїв має мало спільного зі спасінням курортів.

¹⁵² Мобилизация промышленности. *Киевлянин*.1915. №147.31 травня.С.2

¹⁵³ Еще к вопросу о мобилизации промышленности. *Киевлянин*.1915. №151. 4 червня.С.1.

¹⁵⁴ Съезд по улучшению лечебных местностей.*Киевлянин*.1915.№12.12 січня.С.2-3.

Мовляв, курорти і до цього нормально функціонували і потрібно думати про ефективніші моделі покращення умов для відпочиваючих. Автор пов'язує надання прав євреям із іншою заявою Шингарьова – курорти мають стати акціонерними товариствами, де буде незалежне управління для ефективнішого управління. На думку автора, новими «хазяїнами» курортів стануть євреї. Саме для цього і анонсується зрівнювання в правах. Автор статті користується маніпулятивною аналогією, порівнюючи євреїв (іногородців) з іншими іногородцями : якутами, чемерисами, лопарями, самоїдами. І ставить риторичне запитання, чому не борються за розширення їхніх прав?¹⁵⁵.

З часом наміри мобілізувати промисловість стали дією і євреїв попросили самоусунутись від керівних позицій на підприємствах. Такий заклик прозвучав від Російського хімічного акціонерного товариства¹⁵⁶. Далі слідувала подібна інструкція від цукрової промисловості : «Директор из лиц иудейского вероисповедания не должен быть избираемым в председатели правления товарищества и на него не может быть возлагаемо никаких поручений, связанных с управлением недвижимостями в сельской местности»¹⁵⁷. Таким чином йшло витравлювання євреїв із важливих посад. Їхнє місце мали зайняти російські діячі, які б змогли досягнути промислової незалежності і забезпечити військові потреби, й нужди цивільного населення. Однак цей амбіційний план мав би затягнутися на роки.

Священик Н.Могилевич у листі в редакцію висловив бажання допомогти дрібним сільським господарствам реалізовувати свою продукцію в обхід послуг єврейських посередників.¹⁵⁸ Київський обласний комітет по перегляду торгових договорів створив спеціальне бюро для організації збуту товарів дрібними виробниками сировини.¹⁵⁹ Цей крок можна вважати

¹⁵⁵ Танец от печки. *Киевлянин*. 1915. №14. 14 січня. С.1.

¹⁵⁶ Русское химическое акционерное общество. *Киевлянин*. 1915. №158. 11 червня. С.3.

¹⁵⁷ Евреи и подданные враждебных держав в сахарной промышленности. *Киевлянин*. 1915. №177. 30 червня. С.3

¹⁵⁸ Киев 26 июня 1915. *Киевлянин*. 1915. №174. 27 червня. С.1.

¹⁵⁹ В областном комитете по пересмотру торговых договоров. *Киевлянин*. 1915. №180.

позитивним, так як з'явився альтернативний покупець сировини, який спроможний оживити конкурентні відносини на сировинному ринку Південно-Західного краю.

Ще однією життєво необхідною частиною економічного життя воєнної Росії була залізниця. З часом нескінченний потік пасажирських і вантажних потягів створив потребу у виокремленні більш важливих вантажів. Саме їх належало швидше доставити, швидше розвантажити. Для залізничних чиновників утворилась корупційна ніша, яку вони з радістю зайняли аби отримувати винагороду за пришвидшення черги обслуговування. Автор статті «Язвы военного времени» вважає винними в ситуації, що склалася євреїв-комерсантів, які дають хабарі. Можна було б погодитись, що хабарництво має бути покараним, однак інший висновок про те, що *лише* євреї-залізничники вимагають гроші за послуги виглядає антисемітською маячнею.¹⁶⁰

З вересня 1915 року кількість заміток про боротьбу з єврейською участю в економічному житті імперії помітно зменшилась. На їхній захист почав ставати і А.Савенко, який ще у 1914 році робив активні дописи антисемітського характеру на шпальтах «Киевлянина». Переміна точки зору журналіста, на нашу думку, лежить в активній політичній діяльності в коаліції з більш ліберальними силами Державної думи. Бажання протиставити Прогресивний блок ультраправим політикам вимагав кроку назустріч євреям.

3.4. Шпигуноманія на сторінках «Киевлянина»

З середини квітня 1915 року війська Російської імперії почали зазнавати територіальних втрат. Австро-Угорщина й Німеччина взяли реванш, за півтора місяці відкинувши ворога на позиції 1914 року. У вересні щоденник

3 липня.С.2.

¹⁶⁰ Язвы военного времени. *Киевлянин*.1915. №182.5 липня.С.3.

Ан-ського поповнюється записом розмови з випадковою знайомою у під'їзді будинку, де він гостював у Києві.

Н.Н стала мне рассказывать, что все военные, с которыми она встречалась, в один голос говорят, что на театре военных действий все евреи – шпионы. Немцы всегда все знают. Это оттого, что евреи сообщают им все сигналы подземными телефонами. Они (козаки) до того возмущены, что не в состоянии владеть собою.¹⁶¹

Письменник висловив їй свою думку. Вона швидко погодилась і почала сипати звинувачення вже німцям.

У одному з номерів «Киевлянина» розміщено оголошення фінляндського генерал-губернатора. У ньому за повідомлення про таємну телефонну станцію обіцяють винагороду в 500 рублів. Для того, щоб зайвий раз не турбували помилковими зверненнями, у замітці описується розшукуваний апарат за чотирма показниками: він має приймач і передатчик, місце, куди можна підвісити апарат (дерево, мачта, стовп), працювати від мотору й шуміти під час роботи¹⁶².

С. Ан-ський у Москві, на вокзалі, бачить схоже оголошення. За упіймання шпигуна призначається нагорода від 10 до 150 рублів від государя й вітчизни.¹⁶³

Шпигунську загрозу вбачали не лише в безпосередніх діях, спрямованих на співпрацю з ворогом. На сторінках «Киевлянина» публікується насторога про розповсюдження хибних чуток, а також про спроби очорнити російську армію чи залякати мирне населення регіонів.¹⁶⁴

Передрук із газети «Русский инвалид» звертається до військовослужбовців, які перебувають в тилу, зв'язку з пораненням або відпусткою. Звучить прохання в публічних місцях, особливо в їдальнях, не вказувати справжні імена свого військового командування, місце дислокації військ і т.п. На думку автора: «можно не сомневаться, что такие типы («шпионы или

¹⁶¹ РДАЛМ. Ф.2583. Од.зб.5. С.1-22.

¹⁶² Объявление финляндского генерал-губернатора. Киевлянин. 1915. №117. 30 квітня. С.2.

¹⁶³ РДАЛМ. Ф.2583. Од.зб.4. С.1-22.

¹⁶⁴ Передбачене покарання – штраф до 3 тисяч рублів або ув'язнення до трьох місяців. Обязательное постановление. Киевлянин. 1915. №83. 27 березня. С.1.

шпионствующие на пользу фатерлянда») усердно посещают такие места»¹⁶⁵. Цікаво, що дане звернення публікується 6 квітня 1915 року, майже водночас зі стратою «найвідомішого шпигуна» С. Н. М'ясоєдова. Є кілька суперечливих поглядів на цю історичну постать. Думка В.Шульгіна дуже заангажована з цього приводу. Він - непримиренний антагоніст В.Сухомлінова, якого звинувачував в недостатньому забезпеченні армії зброєю та військовими знаряддями, перелюбі, невдалому підборі друзів. Серед цих друзів був і С.Н.М'ясоєдов, який попри свою безліч разів скомпрометовану репутацію, продовжував залишатися дотичним до державної таємниці через свою дружбу з військовим міністром. Однак Шульгін настільки глибоко посвячений в подробиці цієї справи, що поневолі його переконання у вині М'ясоєдова отримує раціональне підґрунтя.¹⁶⁶ Протилежну думку з приводу цієї справи виклав у своїй книзі В. Фуллер «Внутрішній ворог і захід імперської Росії».¹⁶⁷ Він переконаний, що повішання М'ясоєдова стало розплатою за військові поразки, а його обрання на роль «цапа-відбувайла» пов'язане з конфліктом далекого 1912 року, коли його вперше публічно звинуватили в шпигунстві. Передрук з «Русского инвалида» за 16 травня 1912 року – перший матеріал з цієї справи, який знаходимо постфактум страти.¹⁶⁸ Дивним є відсутність інформації про цей гучний процес, який в недалекому майбутньому поставить під питання лояльність до імперії багатьох людей різних національностей.

8 червня 1915 року було затверджено «Інструкцію для спостережного агента контррозвідки»¹⁶⁹, в якій детально описано крок за кроком як визначити в натовпі шпигуна. Велику роль грала спостережливність і вміння роздобути докази шкідницької діяльності. У цій інструкції є кілька

¹⁶⁵ Предостережение. Киевлянин.1915. №93. 6 квітня.С.2.

¹⁶⁶ Шульгин В. Годы. Дни. 1920 год / В. Шульгин. – Москва: Новости, 1979. – С.262-274

¹⁶⁷ Фуллер У. Внутренний враг: Шпиономания и закат императорской России / Уильям Фуллер., 2009., - 376 С.

¹⁶⁸ О Мясоедове. Киевлянин.1915. №94.7 квітня. С.3.

¹⁶⁹ Ресент О. Велика війна 1914-1918рр. і Україна / О. Ресент. – Київ: "Кліо", 2015. – с.168-171

пунктів, які блискуче описані в статті про шпигунську організацію на базі магазинів «Зінгер». Підставою до підозри стала широка мережа даних магазинів і наявність комівояжерів, які подорожують російськими глибинками, мають безліч детальних мап. Інша підозра – велика кількість фотографій після відряджень. Роблять соціологічні запити до державних служб. Працівники – переважно німці. Саме на такі моменти радить звертати інструкція, але завжди залишається відкритим питанням чи не підходять всі ці пункти до звичайної бізнесової моделі продажів. Для контррозвідки докази здалися достатньо переконливими. Кілька людей було арештовано, мережу магазинів після обшуків ліквідовано.¹⁷⁰

«М'ясоєдовщина» неодноразово з'являється на сторінках «Киевлянина». Попри те, що подробиці справи вчасно не повідомлялись читачам, покарання для співучасників шпигунської мережі преса вважає за потрібне освітити. Повідомляються імена страчених (Бориса Фрейдберга, Ш. і Арона Зальцманів), однак окрім дружби з найвідомішим шпигуном Російської імперії, з публічної інформації їхня вина не доведена.¹⁷¹ Продовжуються арешти людей, з якими вступав у ділові чи дружні стосунки М'ясоєдов. Ось кілька прізвищ: барон Отто Оттович Гротгус, Роберт Фальке, Оттон Фрейнат.¹⁷² М'ясоєдову присвоїли чільну роль в усій цій мережі, однак видається неможливою всюдисущість шпигуна, який і влаштовує прикриття у вигляді торгівельно-промислових підприємств, таких як Російське Північно-Західне пароплавство і т.д. Так як ще не поставлена крапка в дискусії між істориками чи дійсно ця справа мала реальне підґрунтя для провадження, нам видається більш важливою подальша хвиля шпигунських підозр, арештів та погромів.

В «Киевлянині» недостатньо повідомлень про розгорнуті гучні шпигунські судові справи, однак багато заміток про покарання для євреїв, яких притягнули до відповідальності за необачні слова. В статті «Болтуни»

¹⁷⁰ «Зингер и компания» - шпионская организация. *Киевлянин*. 1915. №190.13 липня. С.2.

¹⁷¹ Сообщники Мясоедова. *Киевлянин*. 1915. №169.22 червня. С.3.

¹⁷² Соучастники Мясоедова. *Киевлянин*. 1915. №212.4 серпня. С.3.

попереджаються охочі обговорити в негативному ключі російську армію.¹⁷³ Так за образу офіцера єврейку засуджено на 3 місяці. Інші два єврея отримали подібний строк за осуд російських військ¹⁷⁴. Інший єврей, повертаючись з Галичини посмів похвалити ворога і за це теж на 3 місяці ув'язнений¹⁷⁵. Щодо іншого єврея, Авраама Прицкерта, застосовано виселення на 3 місяці до Єнісейської області. Таких повідомлень дуже багато, так як дія на випередження – теж одна із функцій контррозвідки, яку вони з легкої руки делегували жандармерії.

Справа В.А.Сухомлинова, хоча і є наслідком дружби з М'ясоєдовим, однак у пресі вона подається інакше. Без попередніх звинувачень і навіть побіжних здогадок про пряму причину зацікавленості діяльністю відомства, на чолі якого стояв підслідний¹⁷⁶. Оминання гострих кутів у висвітленні злочинів колишнього військового міністра видається розумним рішенням аби не кинути тінь на інших державних діячів.

«Справа М'ясоєдова» безумовно породила шпигуноманію в Росії, але С.Ан-ський ще в 1914 році помічає наступну закономірність: «No matter where I went, I kept hearing rumors about Jewish espionage»¹⁷⁷. На жаль, ті звинувачення, які публікувалися на сторінках газети мають мало спільного з тією жорстокістю, що мала місце на окупованих російською армією територіях.

3.5. «Киевлянин» і євреї-солдати

Політичний вимір «єврейського питання» завше впирався в питання лояльності імперській адміністрації та законослухняності вцілому. Політичний вимір, який асоціювали з лояльністю євреїв до уряду зазнав змін в образі єврея-солдата, вимушеного служити на благо імперії. Реформи кінця XIX століття у цій сфері спочатку санкціонували возведення євреїв в

¹⁷³ Болтуны. *Киевлянин*. 1915. №155.8 червня. С.2.

¹⁷⁴ Административное наказание за порицание российских войск. *Киевлянин*. 1915. №176. С.3.

¹⁷⁵ Административное наказание. *Киевлянин*. 1915. №160.13 червня. С.3.

¹⁷⁶ Верховная следственная комиссия над В.А.Сухомлиновим. *Киевлянин*. 1915. №208. С.3.

¹⁷⁷ The enemy at his pleasure, p. 14

офіцерські ранги, але пізніше це право було відібране. Відкинувши французьку модель модернізації армії, в результаті багатьох обговорень, було погоджено можливість возведення в офіцерський ранг євреїв із вищою освітою, однак в період з 1874 – 1917рр. лише 9 стали офіцерами, і лише один – Герцель Цам отримав визнання за особисті досягнення¹⁷⁸. Такою був реальний стан справ у дореволюційній Росії. Армія стала першим інститутом, що здійснював емансипацію євреїв, і дана структура надалі була одним із головних інструментів антиєврейської політики.

Кількома параграфами вище ми обговорили шкідливий вплив воєнної цензури на внутрішні відносини в армії. Антисемітизм у війську мав глибоке коріння. Євреї-солдати були вимушені служити «нижніми чинами». Відсутність можливості кар'єрного зростання в армії, звісно не могла мотивувати солдата нести службу краще, тому аби не гаяти свій час, були розповсюджені практики хабарництва задля уникання воєнної повинності. Я. Тайц, згадуючи своє дитинство періоду 1910-13рр. у Віленській губернії, друкує цикл розповідей «Золотой грошик». Окремі розповіді «В пятницу вечером», «Дядя Герцке» містять цікаву інформацію про службу нижніх чинів. Так під час прогулянки зі своїм демобілізованим дядьком хлопчик не може потрапити у міський сад, так як перебування нижніх чинів там як самостійно, так із супроводом – заборонено. «Сначала забрали в солдаты дядю Герцке. Потом хотели забрать и дядю Рувима. Но Рувим уехал в Америку, и дома остались только мама, бабушка и Янкеле»¹⁷⁹.

Й. Петровський-Штерн визнає, що ухиляння від служби зустрічалися часто (наводить статистику стичні дані в 30-50%¹⁸⁰). Однак цим даним не можна повністю довіряти, так як дані по євреям велись окремо без порівняння з показниками інших народностей або з загальноімперськими цифрами. Начальник харківського військового округу навпаки жаліється на

¹⁷⁸ Y.Petrovsky-Shtern. Jews in the Russian Army, P.130-136

¹⁷⁹ Тайц Я. Неугасимый свет / Я. Тайц. – Москва, 1971. – с. 150 - 160

¹⁸⁰ Y.Petrovsky-Shtern. Jews in the Russian Army 1827-1917. NY- 2014, С.139-141

високий відсоток євреїв у кількох дивізіях (5та – 9,57%; 9та – 11,56%; 31ша – 11,1%)¹⁸¹.

Ось епізод із розповіді Я.Тайца. Під час візиту пристава в їхній дім стається цікавий діалог про ухиляння від служби його дядьком:

Здесь проживает мещанин Гутман Рувим. Он заглянул в бумагу и с трудом выговорил : - Рувим – Пин-хус Нах-манович? »

-Здесь!

Пристав стукнул шашкой:

-Один сын у вас политический приступник. (Мова йде про батька письменника – відомого їдишського поета і прозаїка Мойше Тайча, який в цей час перебував за ґратами). Другой уклоняется от явки в воинское присутствие! Тут разговор короткий: или он в двадцать четыре часа явится к воинскому начальнику, или вы за него заплатите штраф в размере трехсот рублей.¹⁸²

Кількість військовослужбовців єврейського походження ще більше скорочувалася після перебування в армії. Під час перших оглядів рекрутів фізичних вад не було достатньо для ухиляння від служби. Візу «годен к строевой службе» видавали навіть із досить серйозними, по нашим міркам, хворобами: цинга, сифіліс, отит. Призовники із міткою «годен к нестроевой службе» ставали кульгаві, з проблемами мовного, зорового, слухового апаратів.¹⁸³ Через певний час відбувалося списання всіх «зайвих» осіб, які заповнювали військові госпіталі і все починалося по новій. У деяких регіонах відсоток «відставних», списаних військових доходила до 69% (Московський військовий округ), не пасувало задніх і Поділля, Київщина, Балтійські округи (30-40%). Звісно, такий стан справ грав не на користь образу єврея-солдата. Мало місце і перекручування цифр і фактів. Загалом, як свідчить статистика, кількість рекрутів з фізичними вадами єврейського походження була співставна із загальною їх присутністю в регіонах. Фізичні показники міських мешканців поступалися призовникам із сіл. Євреї мали обхват грудної клітини як у містян. Відбір у армію дуже суб'єктивний, так як

¹⁸¹ Там само. – с. 183-184, 195

¹⁸² Тайц Я. Неугасимый свет / Я. Тайц. – Москва, 1971. С. 162

¹⁸³ Y.Petrovsky-Shtern. Jews in the Russian Army, 1827-1917.P. 143

рекрутер міг бути більш перебірливим або менш. Дослідники становища євреїв в армії можуть довго сперечатися стосовно цифр, але погоджуються в тому, що євреї в армії знаходились нижче рівня своїх можливостей. За рівнем грамотності вони були другими після росіян.¹⁸⁴

Художній сюжет одного з оповідань Я. Тайца містить згадку про списання за станом здоров'я:

Вдруг стукнула дверь. На пороге появился высокий бородатый солдат. Это был Герцке. Он расшиб на маневрах колено, и его послали домой, на испытание. Фельдшер Лева долго щупал Герцкино колено, а потом сказал: - Вам повезло. Вы, кажется, всерьез охромели. Бабушка засияла всеми морщинками: -Я же знала, что он у меня удачник!¹⁸⁵

Використання патерну «єврея-солдата» у роки Першої Світової набуло особливих розмахів; сюжетні лінії використовували відсилку до єврейських військовослужбовців для демонстрації поганих морально – ділових якостей єврейства загалом, так і для консолідації населення, протиставляючи свої здобутки і національну вищість. Єврейська «меншина» змогла привернути до себе увагу, щоб спромогтися станом на початок ХХ століття стати однією із центральних тем дискусій в Росії – каменем спотикання між прогресистами і реакціонерами. Военні протистояння в Європі, які переросли у Світову війну, лише загострили внутрішньополітичну ситуацію дореволюційної Росії. Поразка за поразкою на Східному фронті, неспроможність утримати військову перевагу над ворогом вимагало крайніх заходів. Простота і ефективність пошуку зовнішнього ворога і використання його в образі «цапа-відбувайла» є своєрідною іронією, так як єврейська традиція обернулася проти них самих. Консолідація населення та підтримка бойового патріотичного духу за рахунок звинувачень євреїв.

Образ «єврея - солдата» в контексті демографічних зрушень важливий, так як :

- Євреї заселяють окраїни імперії, тому опиняються у вирі конфлікту;

¹⁸⁴ Там само. – с. 195-198

¹⁸⁵ Тайц Я. Неугасимый свет / Я. Тайц. – Москва, 1971. – с. 166-167

- Євреї – це меншина всередині іншою меншини, що опинилася по різні сторони конфлікту і вимушені воювати один з одним;
- Їх звинувачують в нестачі лояльності, називають агентами ворога;
- Звинувачення в шпигунстві, зраді Батьківщини, допомозі ворогу закінчувалися в умовах розгляду справ воєнно-польовими судами;
- Євреї, які до цього не мали достатньої гарантії безпеки життя, майну, очікували визволення від царського режиму. Тому часто обирали революційний поступ: активними діями або звичайним співчуттям цьому рухові.

Революційні організації множились, розширювалися ряди їхніх членів, питому частку яких становили євреї (25-40% на кінець XIX ст.¹⁸⁶). образ єврея-революціонера стає все чіткішим і освічена інтелігенція, розуміючи першопричини радикалізації і її наслідки, поляризується в своїх поглядах. Дискусія доходить свого піку напередодні революції 1905-1907 рр. і продовжує ставити етно-національні питання на порядку денному під час роботи кожної з чотирьох Державних Дум. Євреї розглядалися не лише як реальна загроза революційних перетворень, але й як потенційна, так як подальше третирування обов'язково мало б отримати якийсь вихід: еміграцію, асиміляцію або ще більшу радикалізацію. Режим потребував захисту не лише себе самого, як окремого організму. Захист був потрібен для утримання стабільності і громадського порядку, аби підтримка і віра в царя лишалася надалі. Великий страх стосувався потенційної культурної домінанти єврейства: приклад європейських держав, де освічені євреї займають ключові позиції в суспільній ієрархії сприяв збереженню статус-кво¹⁸⁷. Здавалося, що це замкнуте коло, так як економічна спроможність імперії без єврейського капіталу була сумнівною, до того ж європейські колеги час від часу ставили під питання можливість чергового займу.

¹⁸⁶ Гольдин С. Еврей как понятие в истории имперской России / С. Гольдин // “Понятия о России”: к исторической семантике имперского периода. Т. 2. – М.:Новое литературное обозрение, 2012. – С. 368

¹⁸⁷ Там само. – с. 372

Наше періодичне джерело не містить інформації про дискримінацію євреїв-солдат під час служби. Воєнна цензура напевно запобігала витоку подібної інформації задля видимості збереження єдності в лавах імперського війська. Однак роль єврея-солдата в тогочасному суспільстві була однією з найтяжчих, так як вони знаходились в епіцентрі знущань над євреями і у них був вибір приєднатись до своїх братів по зброї чи захищати одновірців. С.Анський згадує гіркі сльози єврея, який перед смертю зізнався, що грабував євреїв і власноруч вбив рабина¹⁸⁸.

А.Савенко друкує статтю, де по-суті вигороджує революційну діяльність євреїв. Він стверджує, що еволюція євреїв як громадян – процес паралельний і його потрібно підтримати і дати шанс стати частиною суспільства. «Иностранцы должны быть поставлены в такое положение, при котором они служили бы России не за страх, а за совесть – ради собственной выгоды, ради блага и счастья их собственных детей, граждан их отечества - России»¹⁸⁹

А. Савенко не підбираючи слів доносить деструктивність ідей крайньо правих, які спрямовані на розпалення ворожнечі всередині країни. (№326 «Кому они служат?») «Представим себе на минуту чувства и переживания тех тысяч «инакомыслящих» русских граждан различных политических воззрений и национальностей, которые сидят в окопах, проливают свою кровь за отечество и ежеминутно смотрят в глаза смерти: ведь всех их гг.Щегловитовы и Марковы объявили «врагами отечества»»¹⁹⁰.

На жаль, ліберальний поступ у єврейському питанні був скоріше політичним кроком аби протиставити себе крайнім націоналістам. Розуміння проблем євреїв, їх потреб, обмежень,загроз, з якими зустрічаються в житті – ось що могло дати потужний результат в парламентських баталіях і змінити status quo не лише євреїв в Росії, але і самої імперії на міжнародній арені.

¹⁸⁸ Ansky S. The Enemy At His Pleasure / Ansky. – New York: Henry Holt and Company, 2004. – 79р.

¹⁸⁹ А.Савенко.Война и эволюция.*Киевлянин*.1915.№175.28 червня.С.3.

¹⁹⁰ А.Савенко.Кому они служат?*Киевлянин*.1915. №326.26 листопада.С.3.

Висновки

Перед нами стояла задача проаналізувати антисемітизм у матеріалах газети «Киевлянин» під час Першої світової війни. Антиєврейські настрої у «Киевлянине» після вбивства австрійського ерцгерцога та події на Східному фронті до весни 1915 року стосуватимуться трьох моментів: власне звичного публічного ставлення, яке панувало до війни, короткого часового відтинку тимчасового примирення і подальшого розхитування маятника антисемітизму. Єврейська політична еліта на початку війни взяла ситуацію в свої руки і, відкинувши звичну критику влади, почала декларувати повну лояльність державі й імператору. На короткий час це дало ефект «забуття». Єврейське питання було витіснено потребою русифікації захопленої Галичини й зусиллями схилити на свою сторону поляків. Проте з часом антисемітизм повертається на сторінки «Киевлянина» з новою силою. На нашу думку, цьому передувало ворожий прийом російських військ галичанами, в тому числі євреями. Тому реалії воєнного повсякдення доповнились традиційним для військових еліт антисемітизмом, що в подальшому позначилось на життях людей - жертв практичного втілення політики населення.

З часом, євреї повертаються у пресу як агресори. Ми знаходимо велику кількість описів застосування євреями сили щодо місцевих русофілів, російських військовополонених. Євреї зображуються обов'язково як посібники звірств, які працюють разом з австрійцями, німцями чи «мазепинцями». Російська пропаганда грає дзеркальну до німецької пропаганди гру, але проти кількох ворогів. Німець в російській пресі – дикун, який чинить звірства до військового і цивільного населення, не жаліючи ні жінок, ні дітей. До німця додається єврей – колективний образ якого суперечливий. Єврей не може бути самостійним 'актором, він тільки служить німцям чи то «мазепинцям». Однак саме на євреїв преса неодноразово поклала відповідальність за асигнування німецької армії. Таким чином єврей

нікчемний, але єврейський капітал сприяє німецькому поступу. Цікавою особливістю антисемітизму воєнного часу є відмова розрізняти євреїв – власних підданих і австро-угорських. З розгортанням шпигунської істерії під підозру потрапляли євреї, незалежно від свого підданства.

Ми неодноразово наводили приклади неправдиво поданої, приховуваної інформації, саме тому «Киевлянин» не може виступати як самостійне джерело інформації. Додаткові джерела, використані в нашій роботі, прояснюють появу тих чи інших публікацій в різні періоди війни. Таким чином зіставлення даних із різних джерел дало змогу подивитися на вагомий вплив воєнної цензури на періодичні видання. Не можна оминути роль особистості В. Шульгіна у формуванні редакторської політики. Його спогади про політичні виклики, які доводилось долати з ним під час військових потрясінь, сформувало в ньому деяку стриманість до євреїв. Частково вимушеним кроком до більшої толерантності в «єврейському питанні» стало утворення блоку прогресивних націоналістів. Однак особиста позиція Шульгіна в єврейському питанні натикалась на державну інформаційну політику, де цензура не лише мала змогу забороняти щось друкувати, але й надавала директиву на поміщення тієї чи іншої інформації. Передусім це стосувалося інформаційних ресурсів, фінансованих імперським урядом.

Важливим аспектом розуміння всього, що відбувалося у військовий час є розрізнення військової вертикалі влади з їх повноваженням і цивільної. Остання потерпала від асиметричних, хаотичних рішень військового командування. Це був одним із чинників, чому «політика населення» зазнала фіаско й не принесла очікуваного спокою на театрі бойових дій. Натомість імперія потерпала від гуманітарної катастрофи, недостачі провіанту для власного війська, сильної соціальної напруги через потік біженців у мирні міста. Придушення цивільної влади і фактичне переведення її у слухняних виконавців волі Ставки посилювало опозиційні настрої щодо окремих представників військового командування. В. Сухомлінов підпадав під

постійну критику через некомпетентність, нездатність забезпечити армію бойовими снарядами, іншою зброєю, а також через недоторканий статус цієї людини перед імператором. Головнокомандувач Великий Князь Микола Миколайович зазнавав критики, так як у такий важливий час для держави саме він, а не імператор, став на чолі війська.

На сторінках «Киевлянина» ми не знаходимо інформацію про єврейські погроми, про використання єврейського населення для брудної праці, про згвалтування жінок і чисельні страти у підозрі в шпигунстві. Ці речі не вписувались в образ, яким російська армія зображувалась для своїх власних громадян і західних союзників. Опис ставлення до військовополонених часто містить згадки про їхнє захоплення добротою і людяністю, набожністю російських військових, медиків, звичайних людей. Про те як багато австрійців здавалося з полон, добровільно склавши зброю, через симпатію до «русских». Це підкреслювало месіанську роль російської імперії, яка могла врятувати «своїх» людей в «Прикарпатской Русі», а також своїх братів на Балканах від Німеччини, яка збочила Австро-Угорщину, підбивши на війну і хоче загарбати весь світ.

Відсутність інформації про звірства російських військ на окупованих територіях не означало, що союзники не знали про це. Як стверджує С. Анський, антисемітська політика Ставки була остаточною перешкодою як для отримання фінансових позик для подальшої війни, так і для рівноправної дипломатичної комунікації між державами. Були періоди, коли Росія намагалася зберегти обличчя і риторика щодо євреїв ставала менш ворожою. Але з часом постало інше питання – збереження Російської імперії як такої, і знаходження внутрішнього ворога здавалося найпростішим способом вберегтись від революції. Однак імперії було вже не встояти.

Список джерел і літератури

Джерела

Неопубліковані

1. РДАЛМ. Ф.2583.Оп.1.Од.зб.4. Арк.1-22
2. РДАЛМ. Ф.2583. Оп.1.Од.зб.5.Арк 23-43
3. Военная цензура и еврейский вопрос. [Пг.,1916]. – 50 С.

Опубліковані

1. Рєєнт О. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна / О. Рєєнт. – Київ: "Кліо", 2015. – 800 С.

Періодика

1. Киевлянин. – К. 1914. – 15 червня – 31 грудня 1914. - № 163 - 360
2. Киевлянин. – К. 1915. – 1 січня – 31 грудня 1914. - № 1 - 359

Література

1. Гольдин С. Русская армия и евреи. 1914-1917 / Семен Гольдин. – Москва: Мосты культуры, 2018. – 448 С.
2. Эльяшевич Д. А. Правительственная политика и еврейская печать в России, 1797-1917: очерки русской цензуры / Д. А. Эльяшевич. – С-Петербург, Иерусалим: Мосты культуры, Гешарим, 1999. – 489 С.
3. Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914 – 1918 рр.): монографія / Л. М. Жванко. – Х: Апостроф, 2012. – 568 С.
4. Керенский А. Ф. Россия на историческом повороте / А. Ф. Керенский – Санкт-Петербург: Terra, 1996. – 384 С.
5. Клиер Д. Россия собирает своих евреев / Дж Клиер., 2000. – 352 с.
6. Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии: 1827-1914 / Й. Петровский-Штерн. – Москва: Новое литературное обозрение, 2003. – 556 С.
7. Фуллер У. Внутренний враг: Шпиономания и закат императорской России. 2009. С. 376

8. Шульгин В. Годы. Дни. 1920 год / В. Шульгин. – Москва: Новости, 1979. – 811 С.
9. Ansky S. The Enemy At His Pleasure / Ansky. – New York: Henry Holt and Company, 2004. – 328 p. – (First Owl Books Edition).
10. Stone D. The Russian Army in the Great War: The Eastern Front 1914-1917, Lawrence, Kansas University Press, 2015, 359 p.
11. Petrone K. The Great War In Russian Memory. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2011, p.23-24

Статті

1. Аврутин Ю. Крещенные евреи, этнический конфликт и политика повседневной жизни в России во время Первой мировой войны. Мировой кризис 1914-1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства. Москва, 2005. С.99- 123.
2. Гольдин С. Еврей как понятие в истории имперской России. Понятия о России: к исторической семантике имперского периода. Т. 2. – Москва, 2012. С. 340–391.
3. Клиер Д. Казаки и погромы. Чем отличались "военные" погромы? Мировой кризис 1914-1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства. 2005. С. 47–70.
4. Франк М. Ш. Дай мне хлеба, и я дам тебе девушку. Мировой кризис 1914-1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства. Москва. 2005. С. 10–29.
5. Колоницкий Б. Евреи и антисемитизм в делах по оскорблению членов российского императорского дома (1914-1916). Мировой кризис 1914-1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства. Москва. 2005. С. 72–84.

Довідкові

1. Періодичні видання Києва (1835-1917): покажчик. А.Волобуєва, Н. Сидоренко, О. Сидоренко, О. Школьна . Київ. «Темпора» 2011 (том I), ст.. 19.

Електронні ресурси

1. Білоус Л. В. Депортації єврейського населення на території Російської імперії під час Першої світової війни [Електронний ресурс] / Л. В. Білоус – Режим доступу до ресурсу: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2011/2/6.pdf>. 15с.
2. Гилберт М. Первая мировая война [Електронний ресурс] / Мартин Гилберт // «Издательская Группа «Азбука-Аттикус». – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <https://flibusta.site/b/432082/read>.
3. Гольдин С. Евреи и шпиономания в русской армии в годы первой мировой войны [Електронний ресурс] / Семен Гольдин. – 2007. – Режим доступу до ресурсу: <https://lechaim.ru/ARHIV/179/goldin.htm>.
4. Khiterer V. Vasilii Shul`gin and the Jewish Question: an Assessment of Shul`gin`s Anti-Semitism [Електронний ресурс] / Khiterer // On the Jewish Street. – 2001. – Режим доступу до ресурсу: https://www.academia.edu/10152567/VASILII_SHUL_GIN_AND_THE_JEWISH_QUESTION_AN_ASSESSMENT_OF_SHUL_GIN_S_ANTI-SEMITISM
5. Шульгин В. Что нам в них не нравится? [Електронний ресурс] / В. Шульгин. – 1928. – Режим доступу до ресурсу: <http://booksonline.com.ua/view.php?book=143108>.